

Recenze

Život a smrt Hitlerova kata *Nad novou biografií Reinharda Heydricha*

Milan Hauner

GERWARTH, Robert: *Reinhard Heydrich: Biographie*. München, Siedler 2011, 478 stran;

GERWARTH, Robert: *Hitler's Hangman: The Life of Heydrich*. New Haven, Yale University Press 2011, 393 stran.

Reinhard Tristan Eugen Heydrich¹ se narodil 7. března 1904 v Halle nad Saalou, kde jeho otec Bruno, hrdinný tenor a skladatel, byl zakladatelem a ředitelem soukromé hudební konzervatoře a kde matka Elisabeth vyučovala hře na piano. Jejich prvorozenému synovi dali do vínku křestní jména inspirovaná německou hudbou. Reinhard byl hlavním hrdinou Brunovy opery *Amen*...

V úterý 26. května 1942 stála v německém večerníku *Prager Abend* krátká noticka, že místní *Musikgesellschaft* pořádá večer ve Valdštejnském paláci soukromý koncert pro pozvané hosty. Vedle skladeb Händelových a Haydnových měl zaznít poprvé i klavírní kvintet skladatele Bruno Heydricha (1863–1938). Pianistu mělo doprovázet Bonhardtovo kvarteto z Halle, kde Bruno až do své smrti působil. Představení

1 Zkrácená verze tohoto recenzního článku, určeného pro *Soudobé dějiny*, vyšla (bez uvedení této informace a se záměnou fotografií Caroly Frankové, manželky K. H. Franka, za Linu Heydrichovou) pod názvem „Heydrichův osud se jmenoval Lina“ v *Lidových novinách*, příloha „Orientace“ (26.–27.5.2012), s. 25 (V).

se konalo z iniciativy Brunova syna, zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha, který byl na koncertu přítomen se svou paní. Hallské kvarteto přidalo na závěr koncertu jako *encore* melodie z Brunovy nejúspěšnější opery *Amen*.

Tentýž večer se u svých pražských známých, po pětíměsíčním skrývání a čekání, chystali na atentát dva příslušníci československého zahraničního vojska ve Velké Británii, Jan Kubiš a Jozef Gabčík, kteří byli těsně před Novým rokem shozeni padákem na území protektorátu. Věděli, že zítřejší den bude jejich poslední příležitostí, neboť podle důvěrných zpráv měl být terč jejich útoku – Reinhard Heydrich, známý jako Hitlerův kat – vyslán Hitlerem do Francie.

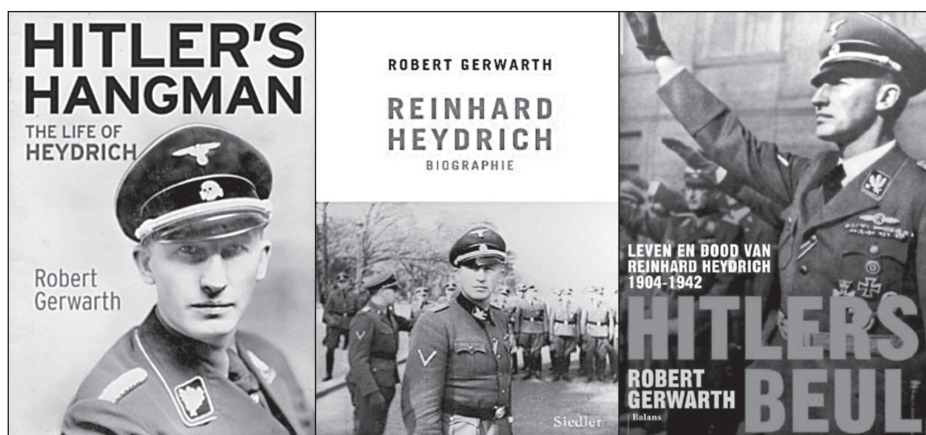
Mezi těmito dvěma kontrastními rovinami se pohyboval život Reinharda Heydricha, kterého si mladý německý historik Robert Gerwarth (narozen 1976) vybral jako protagonistu své nové knihy. Podařilo se mu napsat reprezentativní životopis jedné z klíčových postav třetí říše, jenž slibuje zůstat standardní monografií na mnoho let, nejsem ale už tak docela přesvědčen, že dokázal vysvětlit paradoxní povahu Heydrichovy osobnosti.

Gerwarthova biografie vyšla paralelně anglicky a německy.² Po studiu historie v Berlíně, doktorátu v Oxfordu a několika prestižních stipendiích byl Robert Gerwarth jmenován profesorem moderních dějin na University College v irském Dublinu, kde též založil Centrum pro studium válek (*Centre for War Studies*). Gerwarth napsal nejdříve anglickou verzi „svého“ Heydricha. Aby neztrácel čas, nechal si ji přeložit do němčiny, i když se německá verze zdá o notný kus delší. Obě jazykové verze mají devět kapitol, ale nejsou textově totožné a vykazují drobné odchylky. Poznámkový aparát německých kapitol je podrobnější.

Reinhard Heydrich, kterého nacistická propaganda ztvárnila do prototypu árijského nadčlověka, „muže se železným srdcem“, jak ho ve své pohřební řeči nazval Hitler, se dlouhá léta vymykal historickému zpracování. Český národ nezažil dosud strašnější hrůzovládu, než bylo osm měsíců Heydrichova panování v protektorátu od září 1941 do května 1942, kdy byl na něho spáchán atentát. Domácí i zahraniční autory přitahovalo nejsilněji právě téma atentátu; předchozí Heydrichova kariéra už méně.

Heydrich byl člověk mnoha tváří a mnoha rolí, dávno předtím nežli se jeho hlavním zaměstnáním stalo dohlížet na praktickou aplikaci nacistické rasové doktríny. Stal se nejen nadprůměrným houslistou, ale i vynikajícím sportovcem v řadě disciplín, jako byla jízda na koni, závody plachetnic, a zejména šerm. V této poslední kategorii se dokonce kvalifikoval do německého olympijského týmu. Jako vysoký úředník SS se naučil létat a zúčastnil se jako stíhač tažení proti Polsku, Francii a Sovětskému svazu, kde dokonce havaroval za frontou a byl několik dní nezvěstný. Musel potom Hitlerovi slíbit, že už nebude riskovat život jako stíhací pilot. „Mladistvý zlý bůh smrti,“ poznamenal si švýcarský diplomat a historik Carl Jacob Burckhardt, který před válkou působil jako vysoký komisař Společnosti národů pro Svobodné město

2 Vlastně ve třech jazycích, protože ve stejném roce vyšel holandský překlad: *Hitlers Beul: Leven en dood van Reinhard Heydrich*. Amsterdam, Balans 2011.

Gdaňsk, když se s ním poprvé setkal.³ Jeho vlastní podřízení ho pokřtili přezdívkou „plavovlasá bestie“.⁴

Spolu s říšským vedoucím SS Heinrichem Himmlerem bývá Heydrich právem označován za architekta holokaustu, neboť byl bezesporu hlavním exekutorem nacistického rasového programu. Svým „árijským“ vzezřením Heydrich snadno vizuálně vynikal mezi nejvyššími nacistickými pohlaváry. Existují fotografie Heydricha ve společnosti Hitlera a Himmlera, nikoli ale jeho společné záběry s Göringem nebo Goebbelsem. Heydrich měl však vážnou slabinu, pisklavý hlas připomínající chlapce se zaraženou pubertou, takže by se okamžitě znemožnil za řečnickým pultem. (Tím je i záporně zodpovězena otázka, zda aspiroval na místo Hitlerova nástupce, nebo dokonce kul pikle k odstranění führera, což někteří autoři nevylučují.)⁵

Robert Gerwarth se svou prací chce distancovat nejen od německého historika Joachima Festa, nýbrž i od staršího trendu v historiografii sedmdesátých a osmdesátých let, který reprezentovala například Deschnerova publikace o Heydrichovi. Ta interpretovala účast personálu SS na masovém vraždění jako činnost „nesentimentálních technokratů moci“, často psychicky nevyrovnaných, a Heydrichovu osobu zvláště jako moderního manažera totální moci, který kladl hlavní důraz na výkonnost a nacistickou ideologii pokládal jen za prostředek k rychlé kariéře.⁶ Gerwarth považuje tuto interpretaci za scestnou. Jeho argumentace se

3 BURCKHARDT, Carl Jacob: *Meine Danziger Mission, 1937–1939*. München, G. D. W. Callwey 1960, s. 57.

4 FRISCHAUER, Willi: *Himmler, the Evil Genius of the Third Reich*. London, Odhams 1953, s. 35.

5 Viz FEST, Joachim: *Das Gesicht des Dritten Reiches: Profil einer totalitären Herrschaft*. München, Piper 1963 (kapitola o Heydrichovi nese příznačný název *Der Nachfolger – Nástupce*); SCHELLENBERG, Walter: *Aufzeichnungen: Die Memoiren des letzten Geheimdienstchefs unter Hitler*. München, Limes 1979, s. 262.

6 Viz DESCHNER, Günther: *Heydrich: Statthalter der totalen Macht. Biographie*. Esslingen/N., Bechtle 1977 (české vydání: *Reinhard Heydrich: Architekt totální moci*. Praha, Rybka 2002).

přítom opírá o dva nové trendy z posledních dvaceti let. Do první skupiny patří série biografíí pohlavářů SS,⁷ do druhé kolektivní biografie vysokých funkcionářů dalších mocenských složek nacistického režimu,⁸ které navazují na průkopnickou práci amerického historika Christophera Browninga.⁹ Oba trendy podle Gerwartha dokazují, že vedoucí personál SS se rekrutoval z nadprůměrně vzdělaných mužů, zejména právníky. Tato generace přímo nebojovala v první světové válce, dospívala jako Heydrich až v posledním roce války nebo po jejím skončení. Teprve ve výkonu služby se z nich stali fanatičtí stoupenci nacismu, kteří byli ochotni postupně řešit židovskou otázku masovým zabíjením.

Zapadal však Heydrich do této šablony? Těžko. Gerwarth sám uznává, že Heydricha je nutno považovat za typického, a zároveň i atypického představitele své generace.¹⁰ Až do roku 1931 ho s touto skupinou sotva co spojovalo. Dá se však říci, že během let 1931 až 1936 se zformoval v „ideálního esesmana“.

První pokusy vysvětlit Heydrichovu osobnost i jeho mnohoznačnou funkci v krátké a krvavé historii třetí říše nebyly uspokojivé. Novináře fascinovala svou protikladností, kvůli níž ji nešlo zasadit jen do jedné kategorie. Většina autorů se zastavila u prvního kontrastu mezi Heydrichem – milovníkem Mozarta a Wagnera, hrajícím na housle klasické skladby, a SS-Obergruppenführerem, který nařizuje masovou likvidaci evropského Židovstva. Zdálo se, jako by tradiční historická metoda nedokázala vysvětlit paradoxní stránky a momenty jeho životní dráhy. Hudebně nadaný prvorozený měšťanský synek z Halle nad Saalou, kde jeho katoličtí rodiče vedli soukromou hudební konzervatoř, se po maturitě v roce 1922 rozhodl stát se námořním důstojníkem namísto koncertním mistrem. Po rozsudku čestného soudu námořnictva pro údajné nedodržení slibu manželství jistě dámě byl však donucen rezignovat uprostřed slibné vojenské kariéry. Stalo se to zrovna v době, kdy jeho rodiče nemohli dál udržet v chodu zadluženou hudební konzervatoř a obraceli se na Reinharda s prosbou o finanční pomoc pro sebe a jeho mladší sourozence. Robert Gerwarth označil tento moment za největší existenční krizi, která Heydricha v životě potkala. Vysvobodila ho z ní budoucí manželka Lina von Ostenová, která se stala jako fanatická stoupenkyně Adolfa Hitlera rozhodujícím katalyzátorem v přerodu dosud

7 Viz BLACK, Peter R.: *Ernst Kaltenbrunner: Ideological Soldier of the Third Reich*. Princeton, Princeton University Press 1984; HERBERT, Ulrich: *Werner Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903–1989*. Bonn, Dietz 1996; CESARANI, David: *Eichmann: His Life and Crimes*. London, Heinemann 2004; LONGERICH, Peter: *Heinrich Himmler: Biographie*. München, Siedler 2008.

8 BANACH, Jens: *Heydrichs Elite: Das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD, 1936–1945*. Paderborn, Schöningh 1996; WILDT, Michael: *Generation des Unbedingten: Das Führerkorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg, Hamburger Edition 2002; MALLMANN, Klaus-Michael – PAUL, Gerhard (ed.): *Karrieren der Gewalt: Nationalsozialistische Täterbiographien*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2004; WELZER, Harald: *Täter: Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden*. Frankfurt/M., Fischer 2005.

9 BROWNING, Christopher: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York, HarperCollins 1992 (české vydání: *Obyčejní muži: 101. záložní policejní prapor a „konečné řešení“*. Praha, Argo 2002).

10 Viz GERWARTH, R.: *Reinhard Heydrich*, s. 12; TÝŽ: *Hitler's Hangman*, s. xvii.

apolitického nadporučíka „reichsmaríny“ v ideologicky motivovaného nacistu.¹¹ Byl to také její nápad, aby se zoufalý Heydrich v době, kdy v Německu hledalo práci čtyři a půl milionu nezaměstnaných, ucházel o místo zpravodajského důstojníka v organizaci zvané *Schutzstaffel* (SS), která tvořila policejní složku nacistické strany (NSDAP) a byla Himmlerem speciálně vytvořena jako osobní stráž pro jejího vůdce Adolfa Hitlera. Souhlasím s yaleským historikem Timothy Snyderem, že kdyby se býval Heydrich ve svých dvaceti sedmi letech osudově nezamiloval do Liny von Ostenové, zřejmě by nevstoupil do SS a jeho kariéra by se vyvíjela docela jiným směrem.¹² Ostatně Hitlerovi nebylo ještě třicet, když jako osleplý pacient s diagnózou psychopatické hysterie prodělal pod vlivem psychiatra Edmunda Forstera konverzi v pasewalském lazaretu, který opustil s vidinou, že jednoho dne se stane spasitelem Německa.¹³

Co se týká legendy o Heydrichově údajném židovském dědečkovi jménem Süß, kvůli níž byl podroben kádrovému vyšetřování v rámci SS už v roce 1932, Gerwarth ji nepovažuje za věrohodnou a rozhodující pro pochopení jeho vnitřní motivace. Tím se jednoznačně distancuje od starší hypotézy, propagované zejména Hitlerovým životopiscem Joachimem Festem, že Heydrichův radikální antisemitismus byl produktem niterného masochismu, vyvěrajícího z mučivého podezření, že má v sobě být i jen kapku židovské krve, která ho naplňovala „destruktivní dynamikou“.¹⁴ Vědělo se například, že spolužáci pokřikovali ve škole na mladého Heydricha „blondatý Mojžíš“ nebo že byl kvůli tomu terčem narážek jako námořní kadet. Bylo by docela dobře možné vysvětlit z tohoto komplexu Heydrichovu usilovnou snahu vyniknout jako hudebník a sportovec, později jako stíhací pilot, aby sám sobě dokázal převahu árijství nad židovstvím a překonal nejistotu hlodající v jeho nitru, že podle nacistických rasových norem není čistokrevným árijcem. Festovu psychologickou interpretaci Heydrichova charakteru, opírající se o poválečná svědectví Heydrichových spolužáků a spolupracovníků a Himmlerova osobního maséra Felixe Kerstena,¹⁵ považuje Gerwarth za průhledný manévř, jímž tito spoluviníci na zločinech třetí říše chtěli přesunout pozornost na Heydricha jako chorobného excentrika nebo sexuálního devianta a zbavit se tak své osobní zodpovědnosti.¹⁶ Heydrichova babička se skutečně podruhé vdala za mnohem mladšího Roberta Süße, který však nebyl ani Žid, ani otec Bruna. Přestože si tato fakta mohl dát Himmler mnohokrát ověřit, zřejmě dal přednost pochybám, aby tak mohl Heydricha lépe kontrolovat tím, že v něm opakovaně vyvolával nejistotu nad jeho rasovým původem.

11 Ani po válce nezměnila Lina své názory a vydala memoáry s ironickým titulem *Můj život s válečným zločincem* (viz HEYDRICH, Lina: *Mein Leben mit einem Kriegsverbrecher*. Pfaffenhofen, W. Ludwig 1976).

12 Timothy Snyder to napsal v recenzi Gerwarthovy knihy ve *Wall Street Journal* 11.5.2011.

13 Viz BINION, Rudolph: *Hitler Among the Germans*. De Kalb, Northern Illinois University 1976.

14 FEST, Joachim: *Gesicht des Dritten Reiches*. München, Ullstein 1969, s. 123 a 390.

15 Viz KERSTEN, Felix: *Totenkopf und Treue: Heinrich Himmler ohne Uniform*. Hamburg, Robert Mölich 1952.

16 SCHELLENBERG, W.: *Aufzeichnungen*, s. 37 (viz pozn. 5).

Fest neváhal a na konci své analýzy se pokusil ještě o jedno srovnání, pro něž Gerwarth, držící se spíše sociálních než psychických faktorů, nemá to nejmenší pochopení. Mezi potenciálními Hitlerovými nástupci vynikal Heydrich nejenom svou inteligencí a radikálním smýšlením. Převyšoval je také coby viditelný symbol třetí říše na vrcholu její mocenské expanze, podobně jako Saint-Just, „archanděl smrti“ podle Julesa Micheleta, reprezentoval jakobínskou diktaturu v období vrcholného teroru. Oba spojuje naprostá fyzická bezcitnost, která dodává jejich popravčí výkonnosti téměř démonickou podobu.¹⁷ V tomto bodě, tvrdí Fest, však musí srovnání končit, protože Saint-Just žil v epoše, kdy mohl s romantickým zápalem kázat o revoluční morálce (*vertu*) bez nádechu cynismu, kdežto Heydrich a jeho generace tuto schopnost dávno ztratili.¹⁸ Heydrich se též vymyká tradičnímu pojetí revolucionáře, který by chtěl svět změnit k lepšímu. On si ho chtěl podrobit. Ba více, zotročit.

Jméno Reinharda Heydricha jako druhého muže po Himmlerovi je spojeno s budováním policejního a potlačovacího aparátu nacistického Německa. Pod Himmlerovou protektorskou rukou připomínal Heydrichův vzestup meteor. Podle Joachima Festa se oba muži navzájem doplňovali a jeden druhého využíval k vlastní kariéře. Göringův výrok, že Heydrich je Himmlerovým mozkem (*Himmlers Gehirn heißt Heydrich*), platí jen částečně a nahrává scestné demonizaci Himmlerova podřízeného.¹⁹

V září 1939 sloučil Himmler tři policejní složky v jedné instituci, Hlavním úřadě říšské bezpečnosti (*Reichssicherheitshauptamt* – RSHA), jehož šéfem jmenoval Heydricha. V této funkci Heydrichovi podléhala Bezpečnostní policie (*Sicherheitspolizei* – Sipo), Kriminální policie (*Kriminalpolizei* – Kripo), Tajná státní policie (*Geheime Staatspolizei* – Gestapo) a Bezpečnostní služba (*Sicherheitsdienst* – SD). Jakmile se těžiště německé expanze přeneslo na území Sovětského svazu, byl Heydrich pověřen Göringem, aby radikálně vyřešil židovskou otázku, která tím měla vstoupit do konečného stadia. Proto byla svolána pod Heydrichovým předsednictvím 20. ledna 1942 do berlínské vilové čtvrti Wannsee konference, jejímž hlavním cílem – po zhroucení plánu odsunout podstatnou část jedenácti milionů evropských Židů na ostrov Madagaskar – bylo spojit dobývání „německého životního prostoru“ (*Lebensraum*) na Východě s „konečným řešením“ (*Endlösung*) židovské otázky. Celý prostor Německé říše, do které byl včleněn i Protektorát Čechy a Morava, měl být učiněn *Judenfrei* ještě během války. Konečně třetí vrcholnou funkcí, trvající osm měsíců, bylo Heydrichovo působení jako Hitlerova „místokrále“ v Protektorátu Čechy a Morava s oficiálním titulem „zastupujícího říšského protektora“, které se mu mělo stát osudným.

17 Louis-Antoine-Léon Saint-Just (1767–1794), poslanec Národního konventu, později představitel Výboru pro veřejné blaho, byl popraven spolu s Robespierrem a dalšími jakobínskými vůdci 10. thermidoru (28.7.1794).

18 FEST, J.: *Gesicht des Dritten Reiches*, vydání z roku 1969, s. 132.

19 Viz *tamtéž*, s. 125. Srv. populární francouzský román inspirovaný Göringovým výrokem: BINET, Laurent: *HHhH*. Paris, Bernard Grasset 2009 (český překlad: *HHhH: Himmlerův mozek se jmenuje Heydrich*. Praha, Argo 2010). K tomu srv. recenzi v tomto časopise: HAUNER, Milan: Chemický vzorec absolutního zla. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 3 (2010), s. 477–481.

Domáci i zahraniční Heydrichovy biografie se doposud soustředily na dramatické líčení atentátu a na poslední měsíce jeho života v Praze.²⁰ Také Robert Gerwarth pro zvýšení dramatického efektu umístil kapitolu o atentátu („Smrt v Praze“) na samý začátek své knihy a předposlední, „české“ kapitole („Říšský protektor“) vyhradil největší rozsah. Heydrich měl však prsty v řadě akcí, které měly co činit s Československem ještě před válkou. Český čtenář bude asi postrádat zmínku o aktivitách Heydrichovy Bezpečnostní služby na českém území ještě dlouho před okupací, v souvislosti s pronásledováním a likvidací představitelů německé antifašistické emigrace. Chybí tu zmínka o jejím podílu na vraždě filozofa Theodora Lessinga ve vile Edelweiss u Mariánských Lázní v srpnu 1933. Gerwarth se pouze na jedné řádce zmiňuje o „Černé frontě“ Otto Strassera, která měla až do roku 1938 v Praze své hlavní kanceláře a jejíž tajná antinacistická vysílačka v hotelu Záhoří na Svatojánských proudech byla v lednu 1935 přepadena agenty SD v čele s „německým Jamesem Bondem“ Alfredem Naujockem, přičemž majitel vysílačky Rudolf Formis byl zavražděn. Z pohledu českého čtenáře však Gerwarth dluží zejména osvětlení Heydrichovy účasti na Tuchačevského aféře a skutečného podílu Bezpečnostní služby pod jeho vedením na přípravě zfalšovaných dokumentů, které měly usvědčit sovětského maršála z tajné spolupráce s německou armádou. Podle zatím nedoloženého svědectví šéfa kontrašpionáže Waltera Schellenberga se tyto dokumenty prý dostaly do rukou sovětské tajné policie prostřednictvím prezidenta Edvarda Beneše. Popravou Michaila Tuchačevského a jeho „společníků“ v červnu 1937 byly zahájeny rozsáhlé čistky ve vedení Rudé armády, které mohly prospět jenom německému generálnímu štábu.²¹

Jako *de facto* říšský protektor v Praze spatřoval Heydrich svůj hlavní úkol (kromě urychlené likvidace Židů) v prosazení násilné germanizace českomoravského prostoru. Oznámil to v důvěrném projevu k nejvyšším německým úředníkům na Pražském hradě hned při nástupu do nové funkce. Po skončení tažení proti bolševickému

20 Viz např. ANDREJS, Jan (pravým jménem Jan Drejs): *Za Heydrichem stín*. Praha, Naše vojsko 1947; AMORT, Čestmír: *Heydrichiáda*. Praha, Naše vojsko 1965; HAMŠÍK, Dušan – PRAŽÁK, Jiří: *Bomba pro Heydricha*. Praha, Mladá fronta 1963; IVANOV, Miroslav: *Atentát na Reinharda Heydricha*. Praha, Panorama 1979 a 1987 (kromě dvou německých a jednoho francouzského vydání dále Opava, Optys 1996; Praha, Hart 2003; Praha, XYZ 2008); MacDONALD, Callum: *The Killing of SS Obergruppenführer Reinhard Heydrich*. New York, Free Press 1989 a London, MacMillan 1989 (české vydání: *Úder z Londýna: Atentát na Obergruppenführera Reinharda Heydricha*. [Praha], BB art 1997 a 2000); HAASIS, Hellmut: *Tod in Prag: Das Attentat auf Reinhard Heydrich*. Hamburg, Deutsche Verlagsanstalt 2002 (české vydání: *Smrt v Praze: Atentát na Reinharda Heydricha*. Praha, Vitalis 2004).

21 Viz SCHELLENBERG, W.: *Aufzeichnungen*, s. 47–50 (viz pozn. 5). Zajímavé je svědectví Winstona Churchilla, jemuž Beneš tuto historku o předání německých dokumentů Stalinovi vyprávěl v lednu 1944 (viz CHURCHILL, Winston S.: *The Second World War*, sv. 1: *The Gathering Storm*. Boston, Houghton Mifflin Co. 1948, s. 288 – české vydání: *Druhá světová válka*, sv. 1: *Blížící se bouře*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1992, s. 260 n.). Tuchačevského aféra se odrazila v Benešových rozhovorech se sovětským vyslancem v Praze Sergejem Alexandrovským (viz POLIŠENSKÁ, Milada – KVAČEK, Robert: Beneš a případ Tuchačevskij. In: *Mezinárodní politika*, roč. 15, č. 8 (1991), s. 28–30).

Rusku mělo být do nového „životního prostoru“ na Východě přesunuto třicet milionů Slovanů neschopných germanizace. Češi byli první na řadě, ale na jejich odsun za Ural a dále na Sibiř se mělo počkat až po skončení války, protože jich bylo zatím přednostně potřeba jako dělníků ve zbrojním průmyslu. Aby vrazil klín mezi dělnictvo a inteligenci, použil Heydrich klasickou taktiku cukroví a biče. K zajištění vyšší výkonnosti českých dělníků nařídil zvýšit jejich potravinové příděly, zatímco vůči inteligenci, z jejichž řad se rekrutoval protinacistický odboj v první řadě, zakročil brutálně hned po svém příjezdu do Prahy, když vyhlásil mimořádné stanné právo. Oproti svému nerozhodnému předchůdci Konstantinu von Neurathovi neváhal Heydrich začít od samé špičky. Byl zatčen a k smrti odsouzen ministerský předseda generál Alois Eliáš, popraven pražský primátor Otakar Klapka a spolu s ním stovky českých vlastenců, zejména z řad důstojnictva bývalé československé armády. Tisíce jich pak putovaly do koncentračního tábora v Mauthausenu. Heydrich byl přesvědčen, že český národ, zbavený své vůdčí inteligence, bude snadno zgermanizován a že je třeba tento proces zahájit už během války, ale pokud možno po etapách, aby nebyl vážně ohrožen chod zbrojního průmyslu v protektorátu.

Hned po svém příchodu do Prahy se Heydrich postaral, aby dostal pod svou výlučnou kontrolu zdroje a předávání informací. Zrušil dosavadní praxi, podle níž zprávy z protektorátu zasílali do Berlína podřízení úředníci, a trval na tom, že Hitlera bude informovat on sám. Za relativně krátké období svého úřadování mu poslal celkem jednadvacet zpráv (všechny písemné zprávy určené Hitlerovi procházely rukama Martina Bormanna, šefa ústřední kanceláře NSDAP a führerova hlavního tajemníka).²² To mělo nesporné výhody, protože tím vynikla osobnost Heydricha jako původce optimálních zpráv – ale i své nevýhody, jak Heydrich brzy zjistil, když byl nucen důležitá nepříznivá fakta z protektorátu zamlčet nebo zfalšovat (například počty pracovních sil k dispozici a jejich mobilizaci, výši produkce a produktivitu zbrojního průmyslu, povinné kvóty pro odvod potravin do říše a podobně). Hitlerův architekt a pozdější říšský ministr zbrojního průmyslu Albert Speer shrnul svou zdrcující kritiku hospodářské politiky SS, která do řízení zbrojní výroby v protektorátu zasahovala tak diletantsky, že v letech 1941 až 1943 připravila wehrmacht o dobrých dvacet tisíc tanků.²³

Ani v líčení atentátu nepřináší Gerwarthova práce pro českého čtenáře nic převratně nového, přestože podle poznámkového aparátu se zdá být postavena na solidní bázi primárních a sekundárních pramenů německých, českých a anglických. Ačkoliv po německém přepadu Sovětského svazu stoupl v protektorátu několikanásobně počet drobných sabotáží, k žádné větší akci nedocházelo a válečná výroba nebyla narušena. Exilový prezident Edvard Beneš spolu s plukovníkem Františkem Moravcem, velitelem vojenského zpravodajství, přišli proto s myšlenkou (jak naznačil Beneš ve svém vzkazu do vlasti z května 1942), že spíše nežli stovka drobných sabotáží

22 Viz KÁRNÝ, Miroslav – MILOTOVÁ, Jaroslava – KÁRNÁ, Margita (ed.): *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*. Praha, Tisková, ediční a propagační služba 1991.

23 KÁRNÝ, Miroslav: Hlavní rysy okupační politiky Reinharda Heydricha. In: *Tamtéž*, s. 5–53, zde s. 47.

upoutá pozornost „nějaká akce násilná ... i když by to stálo veliké oběti“.²⁴ Tou „akcí násilnou“ se rozuměl atentát na vedoucí osobnost v protektorátu. Rozhodovalo se mezi Heydrichem a státním tajemníkem Karlem Hermannem Frankem. Z hlediska Londýna byl Heydrich přitažlivějším cílem; jeho odstranění by mělo světový ohlas a bylo by okamžitě registrováno jako maximální čin domácího odboje, zatímco atentát na Franka by nevynesl potřebný politický kapitál.

Použití atentátu jako politické zbraně se však zásadně vymykalo české politické tradici. Edvard Beneš si uvědomoval, že ji brutálně naruší, pokud se veřejnost dozví, že atentát byl jeho nápad. V tom spočíval též jeden z důvodů, proč byla domácímu odboji utajena celá operace Anthropoid – krycí název pro dvojici parašutistů vycvičených v Anglii, jejichž hlavním úkolem bylo odstranit Reinharda Heydricha. Bylo to přinejmenším paradoxní, protože všichni agenti vysazení v protektorátu zůstali odkázáni na pomoc domácího odboje ve všech směrech. Moravcovy instrukce v tomto bodě nepostrádaly notný kus absurdity.²⁵ Když představitelé domácího odboje vydedukovali pravé poslání parašutistů Kubiše a Gabčíka, zaslali začátkem května do Londýna pověstnou „depeši na přání Jindry“, ve které požádali přímo Beneše, aby odvolal atentát, protože německá odvěta povede k likvidaci rukojmí, celého domácího odboje a trvalému přerušení rádiového spojení s Londýnem. V závěru depeše naznačili, že pokud by zahraničněpolitické důvody snad vyžadovaly provést takovouto násilnou akci, měl by být atentát spáchán na někoho jiného, například na Emanuela Moravce, hlavního quislinga v protektorátu.²⁶

Atentát měl splnit hned několik cílů. Kromě demonstrace odporu Čechů proti okupantům si od něj organizátoři slibovali, že by mohl vyvolat celonárodní povstání. Na toto imaginární povstání připravovala národ vojenská odbojová organizace Obrana národa ve spolupráci s exilovým ministerstvem obrany v Londýně, ovšemže bezúspěšně. Dá se říci, že tu byl ještě třetí cíl, na nějž se zapomíná a který měl Beneš stále před očima: zapůsobit na Moskvu. Beneš věděl, že Moskva vysílá do protektorátu své agenty. Co kdyby jim se povedl atentát dříve?! Byl by to triumf pro Moskvu, blamáž pro Londýn, a tím i pro Beneše.

Avšak Benešovým bezprostředním a hlavním cílem atentátu – ke kterému on sám se nikdy neodvážil přihlásit – bylo pohnout Angličany k odvolání Mnichovské dohody, a tím otevřít cestu k restituci Československé republiky. „I když by to stálo veliké oběti,“ jak sám napsal, nebyly by nadarmo. Když se mu donesla zpráva

24 ŠOLC, Jiří (ed.): *E. Beneš: Vzkazy do vlasti. Směrnice a pokyny československému domácímu odboji za druhé světové války*. Praha, Historický ústav armády ČR 1996, s. 127, dokument č. 71 – Svobodova zpráva do vlasti ze dne 15. května 1942.

25 Viz MORAVEC, František: *Master of Spies: The Memoirs of General Frantisek Moravec*. London, Bodley Head 1975; TÝŽ: *Špión, jemuž nevěřili*. Toronto, '68 Publishers 1977 (nové vydání: Praha, Rozmluvy 1990).

26 Viz BERTON, Stanislav: *Depeše na přání Jindry*. Roseville, soukromý tisk 1987. Berton je zároveň objevitelem a vydavatelem klíčového dokumentu: *Das Attentat auf Reinhard Heydrich vom 27. Mai 1941: Ein Bericht des Kriminalrats Heinz Pannwitz*. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 33, č. 4 (1985), s. 668–706. Autor tento dokument také přeložil a publikoval česky: TÝŽ: *Pannwitzova zpráva o atentátu na Heydricha*. Praha, BVD 2011.

o lidickém masakru a popravách, prohlásil kancléři Jaromíru Smutnému: „Je to hrozné, co (Němci – pozn. autora) dělají, ale politicky nám to přineslo jednu jistotu: že už nemůže nastat žádná situace, v níž by Československo nevystupovalo jako uznaný stát, s právem na samostatnost. Měl jsem pořád jedinou obavu, z *negotiated peace*. (...) Obával jsem se, že by nás v nějaké formě byli mohli nechat ve spojení s Německem. (...) Pražské popravy naši situaci dokonale upevnilly. To je veliký politický důsledek těchto událostí!“²⁷

Za dva měsíce nato se Benešova touha naplnila. Když Sir Anthony Eden, britský ministr zahraničí, v projevu 5. srpna 1942 před Dolní sněmovnou jménem své vlády prohlásil definitivně Mnichovskou dohodu za neplatnou, zmínil se o zkáze Lidic, která pohnula svědomím civilizovaného světa.²⁸ Byla to pověstná poslední kapka, která překonala dosavadní negativní postoj Foreign Office v otázce obnovení Československa.

Mezinárodní ohlas v táboře Spojenců byl obrovský, protože represálie za smrt tyrana předstihly veškerá očekávání: především vyhlazení Lidic a každodenní popravy rukojmí, jako byl generál Eliáš a stovky dalších, vzbudily vlnu rozhořčené solidarity.²⁹ Posedlost německé válečné propagandy zveřejňovat jména popravených a dopodrobna líčit slovem i obrazem zkažení Lidic se nacistům vymstila. Jméno české vesnice a osud jejích obyvatel se tak staly v Británii i v Americe za války symbolem nacistické krutosti, třebaže brutalita německých okupantů byla ještě mnohonásobně horší na Ukrajině a v Bělorusku. Jméno Lidic bylo citováno více nežli Osvětim, Majdanek nebo Treblinka, názvy vyhlazovacích táborů v okupovaném Polsku, odkud až do konce války nebylo možné získat informace. Britské ministerstvo války označilo v jednom oběžníku „Lidice za symbol politiky německé *Schrecklichkeit* (hrůzy).“³⁰ Až do konce války, jak zdůrazňuje autor, si Lidice uchovaly pro Spojence nejvyšší propagandistickou hodnotu ve srovnání s dalšími zvěřstvy nacistů (například v italském Marzabottu, jugoslávském Kragujevacu nebo francouzském Oradouru). Vesnice a městečka v obou částech Ameriky se nechávaly přejmenovat na Lidice. Divadelní hry a romány nesly jejich jméno. Události v protektorátu se staly inspirací k natočení několika filmů ve Spojených státech, z nichž nejznámější je dílo dvou emigrantů z Německa, Fritze Langa a Bertolda Brechta, z roku 1943

27 Benešův výrok je zaznamenán v deníku Jaromíra Smutného (viz OTÁHALOVÁ, Libuše – ČERVINKOVÁ, Milada (ed.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943 / Acta Occupationis Bohemiae & Moraviae*, sv. 1: *Vztahy mezinárodní diplomacie k politice československé emigrace na Západě*. Praha, Academia 1966, s. 274, dokument č. 222 – Benešova reakce na zprávu o vyhlazení Lidic, 10.6.1942. Gerwarth chybně uvádí jako pramen nadporučíka Alfréda Bartoše (z operace Anthropoid).

28 Viz BENEŠ, Edvard: *Paměti*, sv. 2. Ed. Milan Hauner. Praha, Academia 2007, s. 205 n.

29 Počet popravených za druhé heydrichiády (27.5.–3.7.1942) udává Zdeněk Jelínek cifrou 1585. Připočteme-li ještě popravené za prvního stanného práva (28.8.1941–20.1.1942), dosáhneme snadno čísla kolem dvou tisíc osob. (Viz JELÍNEK, Zdeněk: K problematice atentátu na Reinharda Heydricha. In: *Historie a vojenství*, roč. 40, č. 2 (1991), s. 96.)

30 Memorandum britského ministerstva války „German Occupation of the Protectorate“ z 12.1.1943 (Robert Gerwarth je cituje v anglickém vydání knihy *Hitler's Hangman*, s. 282; v německém vydání chybí).

s názvem *Hangman Also Die* (Kat také umírá). Americké válečné plakáty oznamovaly světu: *Remember Pearl Harbor and Lidice!*³¹

V závěrečné kapitole se Robert Gerwarth pokusil o bilanci Heydrichova „dědictví“. To je vrchovatě naplněno destrukcí, jejíž vrchol a nejtrvalejší stopu autor přirozeně shledává v genocidě Židů. Ačkoliv o jejich perzekuci nepadla během příprav atentátu na české straně ani zmínka, zůstali hlavním objektem násilí po Heydrichově smrti. Pro Himmlerův perversní způsob uvažování bylo charakteristické, že v ní spatřoval zásah věčného židovského nepřítele. Jeho odpovědí tudíž bylo znásobit likvidaci Židovstva v továrnách na smrt v Generálním gouvernementu (okupovaném Polsku). Jen z protektorátu tam bylo po Heydrichově smrti vypraveno dvacet devět transportů a s nimi na třicet tisíc Židů. Na počest Heydricha, mučedníka SS, tento program ponese název *Aktion Reinhard* a do podzimu 1943 bude stát dva miliony židovských životů. „Konečné řešení“ židovské otázky, na kterém se Heydrich intenzivně podílel, tak vstoupilo do své závěrečné fáze, kdy bylo zřejmě už jedno, zda „plavovlasá bestie“ byla či nebyla naživu. V odpovědi na otázku redaktora *Prager Zeitung*, co by se stalo, kdyby Heydrich přežil atentát, Gerwarth vyjádřil přesvědčení, že by utrpení Židů a Čechů nebylo o nic menší.³² Na konci války by pak Heydrich zřejmě spáchal sebevraždu jako Himmler, pokud by se nechtěl ocitnout v Norimberku na lavici obžalovaných a nakonec na šibenici, kam jako jeden z hlavních válečných zločinců bezpochyby patřil.

Gerwarthova solidní biografie Reinharda Heydricha patří svým charakterem do současného sociologizujícího trendu německé historiografie, který spoléhá více na faktory kvantitativní povahy nežli na psychohistorické prvky. Autor této recenze však soudí, že pro rekonstrukci individuálních životopisů jsou tyto momenty leckdy podstatnější. Robert Gerwarth doplnil naše znalosti o tom, z jakých kruhů německé a rakouské společnosti se rekrutovali ambiciózní vykonavatelé nacistické genocidy na evropských Židech. Nedokázal však zatím vysvětlit, jakou úlohu u samotného Heydricha v tom sehrávala Mozartova, Beethovenova nebo Wagnerova hudba. Svár mezi ideologií a sociologií zůstal pro něj nepostižitelný. Budoucí historikové by se s tím neměli smířít.

31 *Tamtéž.*

32 Viz *Prager Zeitung*, 22.11.2011.

Recenze

Socialistické Československo jako sociální stát

*Inspirativní práce o teorii a vývojových tendencích
sociálního státu*

Lenka Kalinová

RÁKOSNÍK, Jakub: *Sovětizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha, Fontes – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2010, 502 stran.

Sociální stát byl, je a bude od svého vzniku přes rozkvět až po současné ohrožení důležitým a atraktivním ekonomickým, politickým a vědeckým tématem. Jeho poslání jazykem sociální vědy formulovali přední myslitelé v těžkých časech hospodářských krizí ve dvacátých, a zejména třicátých letech minulého století. Mimořádný ohlas těchto myšlenek ve světě a jejich uplatnění po druhé světové válce, zvláště v evropských zemích, přispěly k mírové obnově a postupnému rozmachu sociálního státu. Během tří poválečných desetiletí se ve vyspělých evropských zemích podařilo rozšířit hospodářská a politická práva o sociální práva občanů a dosáhnout podstatného posílení jejich sociálních jistot. Významných úspěchů při sociální ochraně obyvatelstva dosahovalo v období státního socialismu i průmyslově rozvinuté Československo a v závislosti na industriální úrovni a dřívějších tradicích i další země sovětského bloku.

Ani v té době však nebyl sociální stát přijímán jednoznačně pozitivně. Respektoval sice rozdělování příjmů trhem, zároveň však přerozdělováním korigoval příjmy bohatých ve prospěch těch, kteří se nepodíleli na tvorbě zdrojů. Sociální dávky a služby získávali v zájmu zajištění zdraví, vzdělání a nezbytné sociální pomoci na přiměřené úrovni „sociálně potřební“ občané. Plněním požadavků soukromého kapitálu na jedné straně a nároků na sociální jistoty na straně druhé se sociální stát dostával do určitých protikladů. Jeho dvojí role se i v době rozkvětu neobešla bez námitek, že vysokými daněmi omezuje podnikání a velkorysou sociální politikou oslabuje motivaci lidí k práci. A také stát s plánovaným hospodářstvím musel vedle zdůrazňovaného uspokojování potřeb pracujících a jejich rodin přihlížet k nutným podmínkám ekonomického rozvoje.

Kritika sociálního státu v naznačeném směru nabývala na síle již v šedesátých letech, kdy podle známého amerického historika Tonyho Judta ještě neexistovaly pro oslabení sociálního státu vážné ekonomické důvody. Podle něj měla revolta proti stávajícím pořádkům na konci tohoto desetiletí spíše „kulturní a ideologickou“ povahu. V té době se rozevírala generační propast mezi těmi, kdo přežili válku a s nadějami budovali sociální stát, a mladou generací, pro niž byl sociální stát již samozřejmostí. Požadovala proto širší prostor pro osobní svobodu, vědomí solidarity a společných cílů se jí však zdálo překonané.¹

Postupně se však měnila nejen mentalita, ale i sociálně-ekonomická realita. S nástupem postindustriální epochy, charakteristické snižováním podílu průmyslu, a tím i dělnictva na obyvatelstvu, a růstem terciárního sektoru, se přetvářela společenská struktura a s tím se začal rozpadávat poválečný konsenzus. V důsledku ropných krizí začátkem sedmdesátých let a nutnosti energetických úspor se měnily podmínky pro udržení štědrého sociálního státu. Zdražení investic do nových technologií a přesun části pracovních sil z průmyslu do služeb vedly ke zpomalení růstu produktivity práce a snížení konkurenceschopnosti. Řešení této situace přesunem kapitálu ze zemí s vyššími náklady práce do zemí s levnou pracovní silou přispělo k růstu nezaměstnanosti ve vyspělých západních zemích. Tím se snižoval počet těch, z jejichž daní bylo možné financovat nároky na sociální stát, a zároveň se zvyšoval počet těch, kteří byli odkázáni na sociální ochranu. Jinak řečeno, poklesem zdrojů na financování sociálního státu se zvyšoval tlak na plnění jeho funkcí při ochraně potřebných. Nová situace tak přispěla k posílení teorie neoliberalismu, ke kritice a omezování sociálního státu – a co je podstatné – zároveň k odškodnění majetných snižováním daní.

Tato etapa nabývá od začátku 21. století nových forem, které se dotýkají samé podstaty sociálního státu. Jak ovšem potvrzuje vývoj v posledním desetiletí, ani problémy související s finanční a dluhovou krizí nemohou zvrátit skutečnost, že i v době snahy o privatizaci sociální stát musí každý stát, byť s větším či menším omezením, zůstat „sociální“, pokud se společnost nesmíří (jak říká v jiné souvislosti sociolog Jan Keller) s návratem k feudalismu. Naznačené procesy od geneze přes

1 JUDT, Tony: *Zle se vede zemi*. Praha, Rybka Publishers 2011.

rozmach k restrukturalizaci sociálního státu a jeho počínajícimu omezování představují kontinuální téma od minulosti k současnosti a do nejbližší budoucnosti.

Obsáhlá monografie historika a vystudovaného právníka Jakuba Rákosníka *Sověti-zace sociálního státu*, věnovaná z větší části ochraně sociálních práv občanů v poválečné době, se zdaleka neomezuje jen na budování sociálního státu ve vymezeném čase v Československu. Úvodní teoretickou a interpretační část knihy je možné považovat za vynikající vstupní studii pro výzkum sociálního státu i v následujících etapách vývoje a v široké evropské komparaci.

K syntetizujícímu zpracování autor přistupoval na základě tří desítek publikovaných dílčích studií k tématu doma i v zahraničí (dvanáct z nich cituje v bibliografických odkazech, s. 488 n.), po provedení rozsáhlého archivního výzkumu (zejména ve fondech Národního archivu a Všeodborového archivu Českomoravské komory odborových svazů) a se znalostí bohaté odborné literatury. Rákosníkova kniha se liší od jiných podobně zaměřených historických a sociologických prací několika aspekty. Za nejdůležitější považují, že autor vychází z promyšlené konceptualizace, kterou vyložil v obsáhlém teoretickém úvodu (s. 21–70) a jejíž myšlenky důsledně verifikuje v dalším textu. Navíc výrazně propojuje historický přístup s pohledem odborníka s právníkou erudicí. Tento aspekt je zvláště důležitý při zkoumání transformace sociálního státu, jejíž nezbytnou součástí bylo zásadní přebudování legislativy.

V teoretické části autor věnuje velkou pozornost konceptu a typologii sociálních států a jejich možné aplikaci na budování a vývoj sociální ochrany obyvatelstva jak obecně, tak zvláště v poválečném Československu. Při výkladu geneze sociálního státu vychází v podstatě z rámce teorie industrialismu. Stručně řečeno, „sociální stát je zde chápán jako reakce na v různé míře negativní důsledky strukturální transformace společnosti, vyplývající z modernizačního procesu“ (s. 58). V industriálních společnostech rozvoj výroby, organizace práce a rozpad tradičních struktur přinášely nutnost větší ochrany obyvatelstva. Ta se uplatňovala v závislosti na tradicích a úrovni industrializace té které země sice v nestejně míře a struktuře, ale v zásadě bez ohledu na daný politický systém. Z poznání, že bez zajištění základních sociálních potřeb obyvatel během jejich životního cyklu nemůže existovat zdravá a funkční pracovní síla, vycházel již v osmdesátých letech 19. století při svých sociálních reformách německý kancléř Otto von Bismarck. Bez státně organizovaného sociálního zázemí nemohla po rozpadu tradičních struktur rodinného života fungovat zaměstnanost žen a péče o jejich děti, nemocné a staré občany. To platí pro každý stát v industriální i postindustriální epoše. Jakub Rákosník proto oprávněně konstatuje, že od jistého stupně industriálního rozvoje musí být každý stát sociálním státem. Nevymykaly se tomu ani fašistické režimy, tím spíše že ve své ideologii operovaly s prvky sociální demagogie. Zavádění sociálních opatření, zaměřených zvláště na dělnictvo, bylo důležitou součástí jejich politiky i v okupovaných zemích, neboť sloužilo k zajištění efektivního chodu válečné mašinerie. A je přirozené, že budování sociálního státu se všemi uvedenými atributy se intenzivně rozvíjelo v režimech státního socialismu, když požadavky na sociální ochranu byly nedílnou výbavou dělnického hnutí od jeho počátků. V celých poválečných ději-

nách závisela důvěra v tento systém na přiměřené, státem organizované sociální ochraně obyvatelstva. Přes dílčí výkyvy hospodářské dynamiky a problematickou praxi uplatňování politických práv občanů se země na východ od pomyslné železné opony vyznačovaly relativně vysokými standardy sociální ochrany obyvatel, které v případě Československa víceméně dosahovaly a v některých oblastech i přesahovaly výsledky sociální politiky ve vyspělých západních zemích (s. 64).

Zformování soudobého sociálního státu bylo dovršeno společenskými otřesy první a druhé světové války a hospodářské krize ve třicátých letech minulého století. Do této doby spadají změny ekonomického a sociálního myšlení odpovídající naléhavosti nově vzniklých podmínek. Jakub Rákosník přirozeně věnuje pozornost vlivu projektu lorda Beveridge z roku 1942, který v duchu Keynesovy ekonomické teorie spatřoval hlavní lék proti nejistotě a chudobě v zajištění zaměstnanosti a „sociální bezpečnosti“ všem vrstvám obyvatel.² Zdůrazňoval přitom, že jedině tak bude možné po zničující druhé světové válce zabránit sociální radikalizaci s bouřemi a revolucemi, k jakým došlo po první světové válce. Projekt „sociální bezpečnosti“ měl za cíl rozšířit práva občanů z oblasti politické a hospodářské do oblasti sociální, a tím naplnit ideál sociálního občanství. O jeho mimořádném dosahu svědčí zájem, který mu byl – v době vrcholící války – věnován na odpovídajících úředních místech třetí říše, ale i v domácím československém odboji. Ještě více možná zaujme, když Rákosník líčí, jak na druhé straně experti exilové vlády v Londýně pozorně sledovali sociální opatření německé okupační správy v protektorátu a shledávali v nich inspirativní prvky pro uspořádání poměrů v poválečné republice (s. 187 n.). Fenomén kontinuity pod povrchem radikálních společenských a politických přeměn mezi válečným protektorátem a poválečnou „lidovou demokracií“ v těchto souvislostech registruje autor s velkou citlivostí.

V podkapitole „Obecná typologie a leninský typ sociálního státu“ (s. 58–70) Rákosník rozebírá nejčastěji užívané typologie sociálního státu, jak byly vypracovány pro západní země s tržním hospodářstvím a posléze i pro země východního bloku. Kriticky přitom uvažuje nad tím, které z těchto typologií, v jakých ohledech a s jakými výhradami lze aplikovat na systém sociální ochrany obyvatel v lidovědemokratickém, respektive socialistickém Československu a ve kterých z uvedených typů sociálního státu lze najít styčné body se zdejší realitou. Je ovšem nutné k tomu dodat, že tyto modely se uplatňovaly a uplatňují v jednotlivých zemích v různé kombinaci.

Z hlubší interpretace geneze a podstaty sociálního státu autor vyvozuje, že by čeští a mnozí zahraniční historici mohli upustit od dosavadních rozpaků nad používáním tohoto pojmu pro období socialismu. Platí to ovšem s mnoha omezeními, na něž autor upozorňuje v teoretické části a podrobněji pak při aplikaci pojmu sociálního státu na československou historickou realitu v dalších kapitolách. V prvních pová-

2 Viz KEYNES, John Maynard: *The general Theory Of Employment, Interest and Money*. London, Macmillan 1936 (v českém překladu: *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*. Praha, ČSAV 1963; BEVERIDGE, William H.: *Social Insurance and Allied Services*. London, Her Majesty's Stationary Office 1942 (*Výtah z Beveridgovy zprávy o sociálním pojištění a příbuzných službách* publikovalo pod hlavním názvem *Plán sociální bezpečnosti* již v roce 1943 exilové nakladatelství Čechoslovák v Londýně).

lečných letech se i v Československu víceméně uplatňoval univerzalistický systém „sociální bezpečnosti“ formulovaný Williamem Beveridgem. Tento mezinárodně uznávaný projekt se stal vzorem již pro československý domácí i zahraniční odboj při zpracování návrhu programu důchodového pojištění, bezplatné lékařské péče a plné zaměstnanosti práceschopných občanů s přiměřenou odměnou.

Při zkoumání hlavních oblastí působnosti sociálního státu autor vychází z obecných politických, hospodářských a demografických podmínek a z obecného vývoje sociální politiky, nepřehlíží však ani vliv podobných či rozdílných tradic v jednotlivých zemích. Ty se projeví například v rozdílných modelech, k nimž dospěl sociální stát ve dvou velkých tržních ekonomikách, ve Spolkové republice Německo a Velké Británii. Naopak autor zase třeba ukazuje, jak navzdory odlišnému politickému systému působily mezi československým a švédským typem sociálního státu v některých fázích a oblastech podobné sociálnědemokratické tradice. Výraznou předností Rákosníkovy výkladu je vůbec jeho permanentní ukotvení v mezinárodním kontextu a srovnávání různých ukazatelů československých poměrů s vývojem v dalších zemích. S podobnou důkladností jako při obecné charakterizaci sociálního státu prostřednictvím rozličných teoretických nástrojů k jeho zkoumání autor postupuje ve snaze identifikovat specifické rysy, jimiž se vyznačoval sociální stát v režimech státního socialismu, a speciálně v Československu. Vzhledem k tomu, že poskytoval sociální ochranu svým občanům výhradně prostřednictvím zestátněných sociálních institucí, bývá v odborné literatuře často označován jako státněpaternalistický typ sociálního státu. Tuto charakteristiku autor v dalších částech knihy podrobně zdůvodňuje na konkrétních sociálních opatřeních v poválečném Československu, přičemž dává konkrétní náplň pojmu „sovětizace“, užitému v názvu knihy. Mimořádnou pozornost přitom věnuje změnám sociálního pojištění, které se od podoby schválené začátkem roku 1948 v dalších letech vyvíjelo ve státněpaternalistické sociální zabezpečení sovětského typu.

V kapitole „Podmínky budování sociálního státu v Československu po druhé světové válce“ (s. 71–174) Jakub Rákosník obsírně a do hloubky hledá odpověď na otázku, jaké předpoklady umožnily takřka všeobecný konsenzus poválečné politiky a společnosti s výstavbou sociálního státu. Tuto situaci nahlíží opět v celoevropské souvislosti a s odvoláním na švédského teoretika sociálního státu Görana Therborna uvádí pětici faktorů spoluurčujících mentální naladění v daném směru: diskreditace liberálního řádu v období velké hospodářské krize, porážka nacismu, jehož vzestup byl přičítán také podpoře velkokapitálu, enormní prestiž vítězného Sovětského svazu jako vzoru, zkušenost kolektivismu a solidarismu z času válečné mobilizace národních sil (jakkoli odlišná například v bojující Británii a okupovaném protektorátu) a konečně „oslabení institutu soukromého vlastnictví a respektu k němu“ (s. 80). Působení těchto faktorů autor bez obtíží dešifruje i v realitě osvobozeného Československa a upozorňuje, že v duchu zmíněného konsenzu se „lidovědemokratický režim ... od počátku zcela programově přiklání k absolutizaci sociálních práv a jim byl ochoten podřídit také ostatní základní svobody“ (s. 83). Neopomíjí však ani ojedinělé hlasy varující před nebezpečím, které z toho plyne, jak je reprezentovali národohospodář Karel Engliš a právní teoretik František Weyr.

Obecnější metodologický význam pak může mít zjištění, že „období let 1945–1960 můžeme nahlížet z perspektivy vývoje sociálního státu jako jednotný celek, v němž politické, hospodářské i sociální procesy vytvářejí kontinuitu bez ohledu na přelom v únoru 1948“ (s. 74). Právě s touto perspektivou autor přistupuje k rozboru relevantních ekonomických ukazatelů a sociální transformace, kde si podrobně všímá hlavně změn populačního vývoje a profesní struktury českého a slovenského národa.

Ve třetí části knihy pak Jakub Rákosník konkrétně sleduje „Vývojové tendence zaměstnanosti a sociální politiky“ v patnácti poválečných letech, opět s důkladným přihlédnutím k dědictví minulosti a představám o budoucnosti (s. 175–306). Velmi zajímavý je popis vývoje sociálního zákonodárství a regulace zaměstnanosti v protektorátu a poválečném Československu stejně jako legislativy umožňující mobilizaci pracovních sil začátkem padesátých let nebo upravující délku pracovní doby a její dodržování. Sociální politika po válce nejprve prodělala několik let příprav zákonů pro jednotlivé oblasti. Bylo nutné přebudovat předválečný partikulární systém s rozdílným pojištěním pracovníků podle společenských skupin v jednotné sociální pojištění pro všechny. Budování jednotné národní pojišťovny narazilo u politiků lidové strany a představitelů dřívějších pojišťoven na některé výhrady. Na přípravě zákonů o důchodovém a nemocenském pojištění měly hlavní podíl odbory a sociálnědemokratická strana, která již za první republiky disponovala odborníky na sociální pojištění. Přesto si v politické krizi před únorem 1948 přivlastnili zásluhy o přípravu sociálního pojištění komunisté. Ve snaze dokázat, že budou pokračovat v předúnorové sociální politice, nechali pak již v dubnu zákon o národním pojištění slavnostně schválit. Jeho zásady byly zakotveny v Ústavě 9. května, v níž bylo uznáno i právo občanů na zdraví, které nemělo být vázáno jen na pojištěné osoby.

Avšak převzetí sovětského modelu centrálního plánování a přednostního rozvoje těžkého průmyslu si vynutilo i další transformaci sociálního pojištění, které mělo sloužit především mobilizaci pracovních sil. Podřízení sociální politiky hospodářské politice a omezování drobného soukromého podnikání ve městech i na vesnici odpovídalo přebudování národního pojištění na model sociálního zabezpečení s průběžným financováním ze státního rozpočtu. Tato změna umožnila diferencovat sociální zabezpečení podle třídního kritéria, diskriminujícího především osoby samostatně výdělečně činné. Měnily se také subjekty sociální politiky. Národní pojišťovna jako veřejnoprávní instituce byla zrušena a její funkce byly svěřeny Státnímu úřadu sociálního zabezpečení. Zdravotnictví mělo být v podstatě financováno také ze státního rozpočtu, přičemž se na jeho správě podílely odbory. Důležitým hlediskem při hodnocení činnosti sociálních subjektů včetně odborů se stalo plnění hospodářských funkcí na úkor sociální politiky.

Obecné podceňování významu sociální politiky s odůvodněním, že za socialismu „nebude bída a nezaměstnanost“, s sebou neslo i změny její institucionální základny. Samostatné ministerstvo sociální péče bylo nejdříve nahrazeno ministerstvem práce a sociální péče a nakonec se v ministerstvu práce docela rozplynulo. Po zrušení této instituce v roce 1957 převzaly jeho hlavní funkci, totiž mobilizaci pracovních sil, národní výbory a Státní úřad plánovací. K autorovu výkladu lze dodat, že ministerstvo práce a sociálních věcí bylo obnoveno až v roce 1968, také

Zákoník práce vstoupil v platnost až v roce 1966. Po dílčí ekonomické reformě, kdy extenzivní rozvoj dospěl začátkem šedesátých let ke stagnaci hospodářství, se ukázala nezbytnost zásadní ekonomické reformy a potažmo i souvisící sociální reformy. Po přijetí konceptu ekonomické reformy v roce 1964 následovalo o dva roky později schválení hlavních směrů sociální politiky. Zvýšená státní kontrola zdrojů a jejich přerozdělování včetně sociálních institucí odpovídala i v dalších desetiletích paternalistickému typu sociálního státu.

Při hodnocení hospodářských podmínek a sociální transformace v padesátých letech a částečně i v dalším desetiletí autor srovnává vývoj dynamiky a podílu výdajů na sociální ochranu na národním důchodu a v rámci státního rozpočtu. Navíc provádí komparaci dynamiky růstu hrubého domácího produktu na hlavu v Československu a ve vybraných evropských zemích. Stejně tak je početnými daty podložena analýza pohybu obyvatelstva a zaměstnanosti. Tato komparace se rozšiřuje i na vývoj reálných mezd osobní a společenské spotřeby a na přehledném grafu i na strukturu společenské spotřeby a její výši na obyvatele. Z této části, naplněné empirickými daty a novými poznatky, autor vyvozuje hlavní závěr, že extenzivní ekonomický vývoj vykazoval v padesátých letech v řadě kvantitativních ukazatelů vynikající výsledky a ani sociální politika nevedla k vážné krizi legitimacy (s. 296).

V pasážích o politice zaměstnanosti se autor zaměřuje na podrobný vývoj zákonodárství v oblasti pracovního práva v souvislosti s konceptem plné zaměstnanosti a plánovaného rozmístování pracovních sil. V bezprostředně poválečné době, kdy se jednalo o nouzová opatření, se uplatňoval do jisté míry systém nucených prací. Později byl nahrazen brigádami, nábořem a přemísťováním pracovních sil do těžkého průmyslu, které i přes hmotnou motivaci plně neodpovídalo svobodné volbě pracovního místa a racionálnímu využívání lidských zdrojů. Podobné negativní stránky mělo plánování pracovních sil podle požadavků podniků, přičemž v podmínkách nedostatkové ekonomiky, vyznačující se neustálým „nedostatkem pracovních sil“, docházelo i k „plánování pracovníků do zásoby“. Celkově mělo právo na práci spolu s nivelizací mezd – navzdory vysoké míře zaměstnanosti a relativně dlouhé pracovní době – neblahé důsledky v neefektivním využívání pracovního fondu společnosti. V rámci politiky zaměstnanosti však podniky plnily řadu sociálních funkcí, k nimž patřilo zajišťování rekreace, lékařské péče, závodního stravování, doškolování a ubytování dojíždějících pracovníků. Tyto činnosti měly na starost odborové organizace a financovány byly z podnikových fondů pracujících, tvořených z podílu zaměstnanců na zisku.

V samostatné podkapitole pojednává autor o sociální politice jako nástroji perzekuce a preference (s. 273–306). Narozdíl od většiny dosavadních historických prací, jež se omezovaly na dokumentaci a rozborů politických forem perzekuce, se zde podrobně zabývá represivními aspekty zákonodárství v oblasti sociálního zabezpečení. Již v předúnorovém období se objevovaly pochybnosti, zda se má výhodné pojištění i do budoucna vztahovat na soukromé zaměstnance. Od listopadu 1948 se již zcela otevřeně prosazovalo třídní hledisko v sociálním zabezpečení samostatně hospodařících osob. Rok 1953 přinesl nejen měnovou reformu, která nejvíce znehodnotila úspory majetných občanů, ale i restriktci vyšších důchodů v rámci reformy

sociálního zabezpečení. Druhou stránkou perzekuce v důchodovém pojištění byla privilegia, jež se od roku 1956 uplatňovala na základě rozdělení pracujících do tří kategorií. Přímým zvýhodněním důchodů byli odměněni příslušníci ozbrojených sil a osobními důchody „zasloužilí pracovníci“.

Ve čtvrté a nejobsáhlejší kapitole „Systémové pilíře československého sociálního státu“ Jakub Rákosník zevrubně zkoumá, jak se vyložené obecné trendy a rysy sociální politiky promítaly do jednotlivých oblastí sociálního státu (s. 307–466). Soustřeďuje se na zdravotnictví, rodinnou politiku, vzdělávání, sociální péči, důchodové zabezpečení a bytovou politiku. Následující pasáže této recenze resumují hlavní poznatky autorova líčení v závěrečné kapitole.

Ve zdravotnictví byla po válce jako hlavní zásada uznána všeobecná dostupnost zdravotních služeb a účinná lékařská a preventivní péče. Preventivní péči měly zajišťovat ústavy národního zdraví (ÚNZ), které se po únoru 1948 staly základem centralizace zdravotnických zařízení. Po vyhlášení v Ústavě 9. května, že „každému přísluší právo na ochranu zdraví“, následovala série právních úprav vedoucích k zestátnění léčebných ústavů a nemocnic, později i ambulantních zařízení a poliklinik. Svá zdravotnická zařízení budovaly také podniky, které obhospodařovaly nemocenské dávky. Zdravotní systém byl dobudován v letech 1951 a 1952, poté se již podstatně neměnil. O pozitivních výsledcích tehdejšího československého zdravotnictví ve vybraných aspektech vypovídají dvě přehledné tabulky (s. 321 a 323). Podle srovnání počtu nemocničních lůžek, lékařského personálu a střední délky života se Československo začátkem šedesátých let umístilo mezi srovnávanými zeměmi na předních místech. K přednostem, jimiž se představitelé režimu mohli chlubit, patřila bezplatná lékařská péče včetně bezplatných léků a peněžních dávek v době nemoci.

V rodinné politice bylo nejvýznamnějším opatřením zavedení rodinných přídatků v souvislosti s měnovou reformou na podzim 1945. Pobíraly je však jen pojištěné osoby a netýkaly se osob samostatně výdělečně činných. Od roku 1947 se přídatky diferencovaly podle počtu dětí v rodinách. Kromě dávek ze sociálního pojištění existovala celá řada služeb, které měly usnadňovat ženám přechod do zaměstnání. V průměru nižší mzdy žen (v roce 1959 činily pouze šedesát šest procent mezd mužů) byly do značné míry odůvodněny jejich nižší kvalifikací. Podrobně a s využitím tabulek autor dokumentuje příjmy domácností s dětmi nebo výhody levného zboží právě pro rodiny s dětmi. Peněžitá pomoc v mateřství se vyplácela po dobu osmnácti měsíců. K pronatalitním opatřením patřily novomanželské půjčky. Autor také detailně popisuje vývoj legislativy a podmínky umělého přerušování těhotenství. Celkově byl podle jeho mínění systém sociálních dávek a služeb spojených s mateřstvím a rodinnou péčí na vysoké úrovni.

V podkapitole o vzdělávací politice autor srovnává její poválečný vývoj s předválečným. Konstatuje, že v důsledku uzavření vysokých škol za okupace se počet studentů ve školním roce 1945/1946 zvýšil téměř dvojnásobně proti roku 1937/1938. V dalších letech jejich počet dosáhl zhruba úrovně západoevropských zemí (kolem deseti studujících na tisíc obyvatel v roce 1965). Na nižších stupních škol se v padesátých a dalších letech měnila délka povinné školní docházky mezi devíti

a osmi lety v souvislosti s mobilizací pracovních sil. Autor podrobně charakterizuje legislativní úpravy školské soustavy, které se řídily zčásti podle sovětského vzoru. V praxi se měnila kritéria selekce na výběrové školy. Již ve sledovaném období se zvyšoval počet žáků učebních oborů a středních odborných škol, relativně menší část jich připadala na všeobecně vzdělávací školy. Za pozitivní z hlediska celkové vzdělanosti obyvatelstva i v mezinárodním srovnání lze považovat obecnou tendenci, že naprostá většina mladých lidí pokračovala v dalším studiu. Tím se snižoval a postupně omezoval podíl osob bez odborné přípravy do značné míry jen na nejstarší generaci.

V podmínkách, kdy se nepočítalo s „chudobou“, se obecně spíše rušila charitativní pomoc a zaopatření invalidních a starých osamělých osob se řešilo hlavně jejich umístěním v ústavech sociální péče. Sociální důchod byl původně součástí zákona o národním pojištění, ačkoli šlo o nenárokovou dávku, která se poskytovala adresně jen těm nejpotřebnějším. V dalších letech byl sociální důchod natolik omezen, že se na celkových výdajích na důchodové zabezpečení podílel jen jedním procentem. Autor v této podkapitole nezapomněl ani na právní normy z oblasti sociální péče, které se po válce týkaly zaopatření válečných poškozenců.

Také vývoj starobních a invalidních důchodů po roce 1948 i v dalších letech se měnil jen kvantitativně. V podstatě byly starobní důchody značně nivelizované a v poměru k průměrným mzdám i v mezinárodním srovnání relativně nízké.

Bytová politika byla podle autora oblastí, kde se celkově spíše nedařilo naplňovat deklarované cíle. Také k této problematice nabízí kniha několik přehledných srovnávacích tabulek, z nichž se lze dovědět, kolik se stavělo nových bytů nebo jak byly velké v poměru k počtu osob byt užívajících (obecně potvrzují jejich přelidněnost). Přírůstek nových bytů v padesátých letech byl dosahován převážně individuální výstavbou rodinných domků a výstavbou bytů z iniciativy ministerstev a jiných státních orgánů. Teprve koncem padesátých let nastal obrat díky rychlému rozmachu výstavby družstevních bytů a velkých panelových domů, což za dané situace byl zřetelný pokrok, především ve vyšší vybavenosti bydlení.

Recenzovaná práce Jakuba Rákosníka přináší do výzkumu soudobých sociálních dějin Československa některé nové metodologické podněty. Patří sem celkově komplexní a vysoce promyšlené uchopení tématu, teoretické vymezení pojmu „sociální stát“, analýza geneze a podmínek budování sociálního státu po druhé světové válce. V poslední době vznikly v české historiografii práce k sociálním dějinám, které vycházejí z nesporného uznání sociálního státu jako významné entity moderní epochy, nevěnovaly však dostatečné místo jeho teoretické interpretaci. Při zkoumání historických tradic sociálního státu a rozboru jeho typologie autor provádí širokou komparaci chronologickou a geografickou, která mu umožňuje hodnotit sociální politiku lidovědemokratického, respektive socialistického státu v jejích jednotlivých oblastech vyrovnaněji, než tomu bývá v pracích vycházejících z jednostranného totalitněhistorického pojetí. Autor podrobně a všestranně interpretuje úspěchy i nezdary sociálního státu v prvních patnácti letech jeho vývoje v poválečném Československu. Nevyhýbá se kritickému pohledu na jednotlivé as-

pekty sociální politiky, zároveň ale citlivě posuzuje možnosti dané doby s ohledem na dědictví minulosti, budoucí očekávání a změny v širokém evropském kontextu. Nespornou inspirací pro historický výzkum je Rákosníkův podrobný výklad změn legislativy, i když historikům politických dějin se může zdát v recenzované knize předimenzovaný. K informačnímu a komparativnímu přínosu knihy přispívá rozsáhlé využití statistických údajů, často prezentované ve formě tabulek a grafů (celkem čtyřicet šest tabulek a pět grafů). V neposlední řadě si zaslouží ocenění ve všech ohledech přehledné a srozumitelné podání látky stejně jako kultivovaný a přesný způsob vyjadřování.

Recenze

Válečná očekávání a poválečná zklamání

*Rozpaky nad knihou o formování
poválečného Československa*

Aleš Binar

PEHR, Michal: *Zápas o nové Československo 1939–1946: Válečné představy a poválečná realita*. (Knihnice Dějin a současnosti, sv. 41.) Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011, 237 stran.

V edici „Knihnice Dějin a současnosti“, kterou vydává Nakladatelství Lidové noviny, vycházejí už několik let metodologicky inovativní a esejisticky pojaté publikace. Na první pohled se těchto zásad drží i recenzovaná kniha Michala Pehra *Zápas o nové Československo 1939–1946*. Narozdíl od svých dřívějších prací, v nichž se věnoval především dějinám politického katolicismu¹ nebo třeba československým volbám

1 Viz zejména FIALA, Petr – FORAL, Jiří – KONEČNÝ, Karel – MAREK, Pavel – PEHR, Michal – TRAPL, Miloš: *Český politický katolicismus 1848–2005*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008 (v této publikaci autor zpracoval období 1945–1948, s. 325–368); PEHR, Michal: *Československá strana lidová 1945–1946*. In: *Moderní dějiny: Sborník k dějinám 19. a 20. století*, č. 10. Praha, Historický ústav AV ČR 2002, s. 137–190; BROKLOVÁ, Eva – TOMEŠ, Josef – PEHR, Michal: *Agrárníci, národní demokraté a lidovci ve druhém pololetí první Československé republiky*. Praha, Masarykův ústav 2008 (v této kolektivní monografii autor zpracoval část o lidové straně, s. 214–256); PEHR, Michal: *Msgr Bohumil*

v roce 1946,² se zde autor pokouší synteticky zachytit plány a představy o poválečném uspořádání Československa, jak se rodily v letech okupace doma i v exilu, a srovnat je se skutečnými poměry a vývojem v obnovené republice. K danému záměru si zvolil chronologicky vcelku neotřele období ohraničené na počátku německou okupací a na konci květnovými volbami v roce 1946, neboť – jak píše v úvodu – tyto volby znamenaly jistou konsolidaci poválečných poměrů. Bohužel již na tomto místě vzniká první problém. Zda byly volby v roce 1946 opravdu takovým významným mezníkem či nikoliv, je spíše předmětem otevřené diskuse než této recenze; evidentní ovšem je, že z vlastního autora textu se květen 1946 jako mezník kupodivu vytrácí a výklad je doveden (ať už skutečně nebo jen rétoricky) až do roku 1948. Tím autor chtěl nechtě obsáhnout celé období 1945 až 1948 (používá pro ně neutrální termín „třetí republika“), jak bývá v historické periodizaci obvyklé, a původně deklarovanou koncepci tím jako by pustil ze zřetele. Bohužel se zdaleka nejedná o jedinou problematickou stránku recenzované práce.

Po obligátním úvodu otevírá autor vlastní problematiku kapitolou „Ke kořenům poválečných změn“. Od přehledu okolností, které ovlivnily konkrétní podobu oněch válečných představ, přechází k pokusu o jejich analýzu; ta však není dovedena dál než k základní faktografii. V důsledku toho se celá kapitola stává pouze redundantním doplněním úvodu.

Nepochybně přínosnější je následující část, která poprvé soustavně mapuje proměnlivé představy o územním rozsahu poválečného Československa. Navzdory oficiálně proklamovanému požadavku restituce předmnichovských hranic se během válečných let vcelku často objevovaly úvahy o jejich revizi. Název kapitoly „Velké, nebo malé Československo?“³ odráží skutečnost, že na počátku války český, respektive československý odboj zvažoval i alternativu obnovení státu v pomnichovských hranicích; ta však byla brzy opuštěna a vystřídána různými návrhy na rozšíření území na úkor sousedů. Velkou pozornost zde věnuje autor názorům Edvarda Beneše, který jako realisticky uvažující politik jen velmi nerad a se značnými výhradami souhlasil s územními aspiracemi. V té souvislosti dochází Pehr k zajímavému údaji, že při sečtení všech těchto nároků by se Československo mělo rozšířit o území s rozlohou 43 301 kilometrů čtverečních a více než třemi a půl milionem obyvatel (s. 31). Když už si však dal práci s kvantifikací těchto požadavků, škoda že v tom směru nepokračoval dál. Během politických a diplomatických licitací se totiž objevila řada návrhů, které variovaly od drobných pohraničních úprav až po anexi celých regionů. Konkrétní územní pretenze autor probírá v jednotlivých podkapitolách, věnovaných postupně Lužici, Kladsku, Slezsku, Žitavsku, požadavkům na úpravu hranice vůči Rakousku, „Velkému Slovensku“ na úkor Maďarska a nakonec Podkarpatské Rusi.

Stašek a Československá strana lidová. In: KOTOUS, Jan – PEHR, Michal (ed.): *Bohumil Stašek (1886–1948): Život a doba*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2009, s. 53–72.

2 Viz např. PEHR, Michal: KSC a volby 1946. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 5. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Dokořán 2005, s. 177–193.

3 Srv. PEHR, Michal: Velké, nebo malé Československo? aneb Představy o poválečném uspořádání. In: *Dějiny a současnost*, roč. 32, č. 12 (2010), s. 30–32.

V tomto přehledném členění se však skrývá nebezpečí přílišného zjednodušování, neboť územní nároky představovaly komplexní a komplikovaný problém.

Kriticky je nutno upozornit na pasáže věnované Slezsku (s. 41), jejichž existenci ve výsledné podobě ospravedlňuje pouze logika řazení podkapitol, a nikoliv vlastní obsah, a které by vyžadovaly důkladnou revizi. Koneckonců byly to především nároky na Hlubčicko a Ratibořsko, které se, vedle požadavků na Kladsko, jevily jako nejslibnější a nejsnáze realizovatelné. Oba regiony měly nadto potenciál stát se protiváhou polských aspirací na takzvané Zaolží. Mimochodem budiž řečeno, že průběh československo-polských diplomatických sporů po válce nekonvenuje autorově původně zvolené periodizaci, protože ty byly deklarativně urovnány až smlouvou o přátelství z března 1947.

Samostatně se Michal Pehr zabývá představami o státoprávním uspořádání Československa po válce, jež sahaly od zachování prvorepublikového modelu po federalizaci státu, vyjadřující rovnoprávnost Čechů a Slováků, aby v dalším oddílu přešel k plánům na vytvoření nadnárodních celků ve střední Evropě. Zde se kromě Milana Hodži jako nejznámějšího představitele těchto snah zmiňuje o světoznámém byzantologovi Františku Dvorníkovi a exilovém politikovi Karlu Locherovi. Zaznamenal i postoje vládních činitelů vůči iniciativám Otto Habsburského, který využil válečné konflagrace k prosazování obnovy habsburské monarchie. Vůbec nejzávažnějším pokusem realizovat myšlenku středoevropského soustátí, zvláště do roku 1943, pak byla jednání o vytvoření československo-polské konfederace. Vinu na ztroskotání projektu autor připisuje téměř výhradně Sovětskému svazu. Zde si však možná zvolil až příliš velké sousto. Stručně shrnuto, v popisu tehdejších československo-polských vztahů totiž poněkud tápe a celou záležitost neúměrně zjednodušuje.

Kapitola „Po válce“ představuje v celé publikaci předěl, neboť následující text obsahově spadá již z větší části do let 1945 až 1946, respektive 1948. Zabývá se náladou společnosti za války a po ní a také si všímá materiálních a životních podmínek v této době. Autor se zde pokusil jednorázově a vcelku uchopit relativně krátké přelomové období od konce války po květnové volby. Charakterizuje ho jako revoluci „v pravém slova smyslu“ (s. 88), toto sousloví by si však žádalo koncepční rozvedení.

Michal Pehr přirozeně nemohl ponechat stranou otázku národnostních menšin a vztahů mezi národy. „Německý problém“ představuje již klasickou oblast zájmu současné historiografie a esejistické zpracování je tu namístě. Autor na něj nahlíží optikou přítomnosti a s vědomím jeho diskutabilnosti. Pozornost věnuje především dobové nenávisti vůči Němcům, která někdy hraničila až s hysterií. Podstatně menšího prostoru se však dostává genezi myšlenky odsunu, na vztah československého odboje ke skupině Wenzela Jaksche pak už nezbyl žádný. Od „německého problému“ přechází Pehr ke slovanství. Vůči jeho pojetí je však nutno se kriticky ohradit. Pojímá totiž slovanství výhradně jako vztah Čechů k Rusům (Sověťům) a nezatěžuje se jejich poměrem k Jugoslávii nebo k Bulharsku; o vztazích k Polsku a k Lužici sice píše, ale na jiném místě a v odlišných souvislostech. Pehr tak evidentně zaměňuje slovanství za rusofilství a vůbec nereflektuje obsahovou a ideovou

proměnu slovanství za druhé světové války.⁴ V tomto směru je možno upozornit na autorem nevyužitý fond Slovanského výboru Československa, který se nachází v Národním archivu. Oprávněně autor připomíná požadavek části komunistů na připojení Slovenska k Sovětskému svazu v době války, několikerým opakováním však přikládá této marginální a posléze zcela opuštěné vizi nepřiměřeně velký význam. O tom, že „polská dimenze“ československých dějin představuje v jeho výkladu slabé místo, byla již zmínka. Lepší to však není ani v případě maďarské minority, neboť veškerou heuristiku zde obnášejí pouhé dva kartony (!) Benešovy pozůstatosti z Masarykova ústavu. Pro přehlednější a komplexnější uchopení situace obou menšin by jistě bylo vhodné začít obě témata retrospektivou, jak to autor předtím udělal v případě česko-slovenských vztahů.

Kapitola „Podoba nového politického systému“ se zabírá myšlenkami na vytvoření sovětského Československa a konceptem „lidové demokracie“, jak byl diskutován ve válčných letech a prosadil se po osvobození. Je jenom na škodu, že obdobnou pozornost autor nevěnoval představám o nové podobě ekonomického systému, neboť těsná vazba mezi politikou a ekonomikou byla při utváření třetí republiky určující. Následující kapitolou, věnovanou systému Národní fronty a Košickému vládnímu programu, se autor ocitá již zcela na půdě třetí republiky. Je přitom diskutabilní, zda vzhledem k záměru knihy bylo nejvhodnější učinit Košický vládní program předmětem zájmu na tomto jediném místě. Vždyť svým významem se dotýkal, ať už přímo nebo nepřímě, všech autorem akcentovaných témat a kromě toho sám byl do jisté míry výsledkem oněch válčných představ o budoucím Československu.

Svůj výklad Michal Pehr završuje pochopitelně kapitolou o květnových volbách v roce 1946, které jsou podány jako dlouho chystané, netrpělivě očekávané a rozhodující politické klání. Jejich přípravu, předvolební kampaň i samotný průběh autor přibližuje velmi zevrubně a celkově dokazuje, že se v této záležitosti dobře vyzná. Na druhou stranu však svým pojetím vzbuzuje i pochybnosti. Když tvrdí, že „komunisté se chovali jako klasická populistická strana, která slibuje všechno všem“ (s. 202), není jasné, co vlastně „klasickou populistickou stranou“ míní. Evidentně nebere v potaz, že komunisté chápali rezidua demokracie ve třetí republice pouze jako jeden z prostředků k uchopení moci, a nikoliv jako plnohodnotné a výhradní pole politického boje. Komunistická strana pronikala do bezpečnostních struktur, aparátu silových ministerstev, do ostatních politických stran a podobně, aby si zde vytvářela mocenské pozice. S pojmem populismu, natož „klasického“, pro postižení její strategie nelze vystačit a popis její předvolební kampaně zdaleka nemůže vést k pochopení vítězství komunistů v boji o moc o dva roky později. Vlastní „Závěr“ knihy nutí pak čtenáře k opětovnému zamyšlení nad časovým záběhem, a tedy i koncepcí publikace, neboť se vztahuje pouze k letům 1945 až 1948.

4 Tohoto zjednodušování a zaměňování slovanství za rusofilství se Pehr dopouští i ve svých dřívějších studiích, z nichž si pro svou knihu vypůjčil i řadu pasáží (srv. TÝŽ: Slovanství a třetí republika aneb Slovanství v programech českých poválečných politických stran. In: HRÁDEK, Dominik (ed.): *Slovanství ve středoevropském prostoru*. Praha, Libri – Střed 2004, s. 166–173; PEHR, Michal: Slovanství: Pilíř poválečné třetí Československé republiky. In: *Mezinárodní politika*, roč. 28, č. 12 (2007), s. 25–27).

Michal Pehr evidentně zamýšlel napsat svižnou, esejisticky laděnou knihu; napovídají tomu i názvy kapitol a obsahové členění. Zároveň chtěl zůstat věrný zásadám vědeckosti se všemi náležitými formalitami; pro to svědčí nejen průběžná kritika literatury a pramenů, ale i vcelku důkladný poznámkový aparát a cizojazyčné resumé. Tím si však zadělal na řadu problémů, respektive nechal vyniknout nedostatky, které by jasněji určený žánr publikace zčásti absorboval. Z prvního hlediska vystupují zvláště do popředí interpretační chyby a četné stylistické neobratnosti, z druhého hlediska velké mezery v heuristice a kritice pramenů. Veškerá faktografie je až na výjimky pramenně založena pouze na dvou fondech Masarykova ústavu, totiž na pozůstalosti Edvarda Beneše. Ostatní archivní fondy uvedené (v relativně hojném počtu) v seznamu pramenů a literatury autor excerpoval pouze nedůsledně. Navíc nevyužil žádnou edici dokumentů, veškeré citované tištěné prameny náleží do kategorie dobových prací nebo pamětí. I při letmém pohledu do seznamu použité literatury je zřejmé, že převažují publikace syntetizujícího nebo přehledového charakteru. Tím lze možná vysvětlit typickou autorovu vágnost a nepřesnost v přístupu k detailům. Nejde však jen o detaily, otazníky vyvolává již samotná faktografie. Ta totiž – vzhledem k měřítkům publikace – není zdaleka ani komplexní, ani reprezentativní, naopak obsahuje spoustu zásadních mezer. Že autor koncipoval práci jako „selektivní“ (s. 9), rozhodně jako vysvětlení nestačí.

Vyznění publikace bohužel degraduje autorova mnohde neurovnaná stylistika, v níž je cítit absence nebo nedůslednost konečné revize textu. Trpí tím nejen jeho čtivost, ale občas i srozumitelnost. Na několika místech se autor takřka vzápětí opakuje, nejprve již na stranách 7 a 10, kdy dvakrát cituje tentýž výrok Klementa Gottwalda. Nejhuře to však působí, když se tato neobratnost přihodí v jediném odstavci (s. 100). Na druhou stranu je ošidné pokoušet se o čtivé podání s pomocí výrazů a slovních obrátů vypůjčených z hovorového jazyka, protože to může mít za následek vágnost vyjádření nebo i banalizaci reality. To první platí třeba pro formulace, že v politice vůči Maďarsku si „republika prosazuje svou“ (s. 48) nebo že Slovensko po roce 1939 zůstává jen „naoko nezávislé“ (s. 120), k tomu druhému sklouzává charakteristika relativně menší míry válečných škod slovy „u nás se moc nebojovalo“ (s. 215). O nepřliší kritickém zacházení s jazykem svědčí i přejímání dobových výrazů včetně jejich sémantiky. Spojení „šťastné zítřky“ lze v textu uvádět snad jediné v uvozovkách, rozhodně se nemůže stát integrální součástí autorova sdělení. Taktéž užívat zájmeno „naše“ pro cokoliv českého, respektive československého, je možné jen v ojedinělých případech – obzvláště to platí pro mnohonárodnostní Československo, kde každou kolektivní identitu („my“) je potřeba vyjadřovat exaktněji. Autor si také mohl dávat větší pozor na sémanticky prázdné věty. Za všechny lze uvést popis vývoje československo-polských vztahů, které slovy autora „skončily remízou“ (s. 139). A nakonec v tomto kritickém výčtu nelze pominout, že text je místy zaplněn banalitami. Nejenže jsou zbytečnou přítěží a odrazují od četby, ale také brání autorovi přejít k meritům věci.

Autor často používá pojmy a odkazy na historické události, které se snaží lapi-dárně, jaksi mimoděk, přiblížit – avšak nikoliv vysvětlit. Významové nepřesnosti pak nabývají někdy i charakteru interpretačních omylů. Tak například teorie če-

choslovakismu byla založena na myšlence, že Češi a Slováci tvoří jeden národ, rozhodně se ale netýkala všech národnostních skupin první republiky, jak by se zdálo z autorových slov (s. 15). A taktéž ji nelze jednoduše dávat do souvislosti s modelem švýcarského národa. Stejně tak je chybně tvrdit, že program reslovakizace maďarského obyvatelstva, respektive jeho výměna za příslušníky slovenské menšiny v Maďarsku, se nerealizovaly (s. 135). Koneckonců v důsledku reslovakizace počet maďarských obyvatel na Slovensku výrazně poklesl a po jejím odeznění se vrátil zhruba na předchozí úroveň, v rámci zmíněné výměny pak bylo přestěhováno z Maďarska více než sedmdesát tisíc osob. Autor se nevyhnul také několika chybám v názvech. Vyjma nepodstatných překlepů (například v toponymu Mittenwalde namísto správného Mittelwalde nebo v osobním jméně Wickhem místo správného Wickham – zato hned na první stránce) jsou zde nepřesně uvedeny názvy některých institucí, jako například Svaz slovanského bratrství nebo Český výbor pro připojení k Československu, který údajně existoval v Kladsku. Autor měl zřejmě na mysli (výše zmíněný) Slovanský výbor Československa a Kladskou komisi, respektive Národní výbor pro území Kladska.

Tento (nutně neúplný, ale snad reprezentativní) výčet chyb a nedostatků staví recenzovanou publikaci Michala Pehra do poněkud obtížné pozice. Badatelský přínos v dílčích aspektech, určité faktografické kvantum v jediné přehledné publikaci i pokus o komplexní zpracování tématu nemají dostatečný potenciál, aby změnily výsledné hodnocení. Jedná se sice o práci, jež měla završovat autorovu badatelskou linii v rozpracovaných oblastech (jak naznačují poznámky pod čarou), jen těžko se ale sama může stát východiskem dalšího bádání. Autor zakončuje svou knihu přáním, aby posloužila jako varování před „falešnými proroky a nebezpečnými vizemi“. Jen z kontextu se lze domnívat, že jimi měl na mysli přitažlivost komunistických demagogů a ideologie (třebaže o těchto věcech se v knize skoro nepíše). Variací závěru tak může být recenzentovo přání, aby tato práce posloužila alespoň jako varování před obdobnými autorskými pokusy.

Recenze

Jistoty vědecké školy a osamění vědkyně v mužském světě

Doubravka Olšáková

DRATVOVÁ, Albína: *Deník 1921–1961: Scientific Diary*. Ed. Klára A. Čápová, Libuše Heczková a Zuzana Leštinová. Praha, Academia 2008, 478 stran;

HAVRÁNKOVÁ, Marie (ed.): *Pražský lingvistický kroužek v korespondenci: Bohuslav Havránek, Vilém Mathesius, Roman Jakobson, Jan Mukařovský, Bohumil Trnka, Miloš Weingart. Korespondence z let 1923–1974*. Praha, Academia 2008, 447 stran.

V roce 2008 vydalo nakladatelství Academia v rámci ediční řady „Paměť“ dvě na první pohled velmi nesourodé publikace. Kromě roku vydání je však spojuje také forma zpracování textu. V obou případech se totiž jedná o ediční počín: u filozofky Albíny Dratvové (1891–1969) o edici jejího deníku, v případě Pražského lingvistického kroužku o edici korespondence mezi jeho členy Bohuslavem Havránkem (1893–1978), Vilémem Mathesiem (1882–1945), Romanem Jakobsonem (1896–1982), Janem Mukařovským (1891–1975), Bohumilem Trnkou (1895–1984) a Milošem Weingartem (1890–1939).

Díky tomu, že oba svazky pokrývají přibližně stejný časový úsek (deník Albíny Dratvové roky 1921 až 1961, korespondence Pražského lingvistického kroužku pak léta 1923 až 1974), otevírá jejich paralelní četba hned několik otázek, které zůstávají aktuální dodnes. V prvé řadě je to problém kontinuity a diskontinuity vědy v 19. a 20. století. Zde se právě na příkladu Pražského lingvistického kroužku jasně ukazuje, jak důležitou roli hraje pevné zázemí vědecké školy a trocha toho poli-

tického oportunismu. Druhým tématem je reflexe proměny paradigmat vědeckých teorií, kterou systematictěji mapují úvahy Albíny Dratvové, zatímco autoři Pražského lingvistického kroužku se k této otázce buď vůbec nevztahují, a pokud ano, tak pouze negativně (což je však také důležitým rysem formování vědecké školy). A třetím zajímavým styčným bodem je postavení ženy ve vědě, které nereflektuje jen Albína Dratvová ve svém deníku, ale promítá se i do korespondence pražských lingvistů – pravda, v nepříliš lichotivém kontextu. Například snahu své žákyňe Julie Novákové o diskusi komentoval Jan Mukařovský s despektem slovy „z toho je vidět, že ještě potřebuje dalšího školení“ (s. 288), eventuálně „poněvadž má námět k práci ode mne samého, zajímalo mne to, ale obávám se, že nic nedovedla podstatného přidat – je teď jen otázka, zda nepokazila“ (s. 295). Obdobné rysy despektu k možnosti ženy bádát nalezneme i v deníku Albíny Dratvové, ovšem již ve formě zpracované její houževnatou povahou a přetavené do podoby na jedné straně skeptického pohledu na vlastní znalosti, na straně druhé pak do vytvoření četných prací, jimiž sobě i ostatním dokazovala, že také žena jako vědkyně může psát a být úspěšná.

Její *Vědecký deník* z let 1921 až 1961 totiž nejenže nabízí jeden z nejzajímavějších pohledů do zákulisí emancipace žen v československé vědě, ale je také dokladem přesně strukturovaného myšlenkového světa Albíny Dratvové, jak se formoval od započetí její kariéry středoškolské pedagožky v nově vzniklé republice až do počátku šedesátých let, kdy jej – osm let před svou smrtí – ukončila.

Albína Dratvová je autorkou osmnácti publikací a téměř tří set padesáti textů různého rozsahu i zaměření, od odborných akademických pojednání až po příspěvky její „Filosofické hlídky“ v meziválečných *Národních listech*. Přestože se mezi vzdělanými a učenými muži meziválečné Karlovy univerzity našli i takoví, kteří se přes prvotní skepsi vůči habilitaci Dratvové postavili nakonec na její stranu, jako například botanik a politik Bohumil Němec, její šance byly relativně malé. Ostatně Dratvová ve svém deníku velmi fundovaně popisuje celé zákulisí habilitační politiky. Popis graduje v okamžiku, kdy autorka vážně přemýšlí nad svým eventuálním vstupem do agrární strany, aby tak získala lepší výchozí pozici pro svou kandidaturu. Politická příslušnost jednotlivých kandidátů hrála totiž v meziválečném vysokoškolském prostředí významnou roli. Zákulisní boje provázely také vyjednávání předběžné podpory pro jmenování kandidátů na profesorskou stolicí, k níž však nakonec nebyla povolána ani Dratvová, ani nikdo jiný, neboť začala válka.

Zvláště zaujme líčení (bohužel dosti stručné) poválečného nástupu nové generace vysokoškolských profesorů, jejichž dosazení nerespektovalo kontinuitu vědecké komunity ani její vnitřní dynamiku. Dozvídáme se tak například, že Nejedlým dosazený marxistický filozof Arnošt Kolman nastoupil na místo, na něž od své habilitace pomýšlela právě Dratvová. Ještě zajímavější – a zábavnější – je však kritika Dratvové, která si s pečlivostí sobě vlastní prostudovala Kolmanovu publikaci *Kritický výklad symbolické metody moderní logiky*, v níž však našla podle vlastních slov pouze „odvar Logiky F. Krejčího“ (s. 428, míněna *Logika pro střední školy* Františka Krejčího z roku 1898). Navíc si po nastudování četných spisů marxistických klasiků začala dobírat velkou většinu deklarativně marxistických pedagogů, s tím že mar-

xismus vlastně detailně neznají a z filozofického hlediska jejich práce marxistickým východiskům neodpovídají. Konec její akademické kariéry je vlastně velmi smutný: poslední kapitola příznačně nese název „Vichřice a karanténa (1948–1958)“. V té době již Dratvová vzdala vyčerpávající boje a stáhla se do ústraní, neprosazovala se. Pochopila však více než dobře logiku nového režimu, a proto roku 1957, kdy ozvuky dvacátého sjezdu sovětských komunistů vedly k určitému uvolnění také ve vědeckém životě, znovu obeslala *Filosofický časopis* statěmi, které zde byly na počátku padesátých let odmítnuty – a setkala se s úspěchem. Roku 1961 však poslední zápis do deníku prozrazuje již jen rezignaci: „Z liberála, říkám veřejně, nikdo neudělá marxistu. (...) A tak si volně studuji zahraniční literaturu o logice a čtu beletrii i polobeletrii s vědomím, že už nikdy neuvidím v tisku své jméno.“ (s. 450)

Přestože deníky mají zprvu povýtce vědecký charakter (proto také nesou podtitul *Scientific Diary* po vzoru deníku fyzika Michaela Faradaye), ten se postupně mění a nakonec již převládá ryze osobní reflexe každodenní reality vědeckého života socialistického Československa. Jejich edice tak otevírá mimo jiné důležité téma reflexe dějin filozofie přírodních věd. V tomto kontextu by měl čtenář sáhnout alespoň po některých dílech, jež Dratvová sepsala. A tu překvapí například její *Smutek vzdělanců* z roku 1940, který si v analýze postavení inteligence a intelektuálů nezadá s myšlenkami Antonia Gramsciho obsaženými v jeho dnes slavném díle *Intelektuálové a organizace kultury*, které vznikalo v letech 1929 až 1935, poprvé však vyšlo souvisle až po válce.¹ Gramsciho objevili v šedesátých letech marxističtí revizionisté – a stejně jako jsou dnes objevováni revizionisté, objevuje se s nimi znovu i Gramsciho dílo. Na objevení Dratvové si však budeme muset počkat, než se tohoto úkolu chopíme sami; její místo v promýšlení role inteligence ve společnosti je totiž historiografií zcela opomíjeno.

Albína Dratvová zemřela roku 1969 v terezínském domově důchodců v podstatě v osamění a zapomnění. Tvrdit, že neprávem, by bylo banální; ta žena si opravdu zasloužila větší pozornost i uznání, jak ostatně zhodnotila její přínos i současná reprezentativní publikace o dějinách české filozofie v minulém století.²

Přestože se korespondence Pražského lingvistického kroužku jen velmi okrajově dotýká problematiky soudobých dějin, je důležitá hned z několika důvodů, na něž jsem výše poukázala. Stejně jako deník Albíny Dratvové poukazuje na důležité rysy kontinuity a diskontinuity meziválečného a poválečného vývoje české, potažmo československé vědy. Tento aspekt je však poněkud neprávem zatlačen na okraj čtenářovy pozornosti, protože edice přináší jen velmi málo dopisů z doby po únoru 1948 a také v úvodní studii ponechávají editorky poválečné působení předních jazykovědců mimo okruh své pozornosti. Těžiště publikace přirozeně spočívá v období meziválečném, především pak ve třicátých letech, kdy si Pražská lingvistická škola vydobyla největší renomé nejen v Československu, ale i v zahraničí.

1 GRAMSCI, Antonio: *Gli Intellettuali e l'organizzazione della cultura*. Torino, Einaudi 1949.

2 *Česká filosofie ve 20. století*, sv. 1: *Směry, osobnosti, problémy*. Brno, Vydavatelství Masarykovy univerzity 1995.

Z pohledu dějin vědy tato korespondence v teoretické rovině zcela jedinečně demonstruje zrod, formování a udržování vědecké školy. Síla Pražského lingvistického kroužku vynikne právě při srovnání se solitérským zjevem Albíny Dratvové, jejíž izolovanost navíc umocňoval fakt, že se jako vůbec první žena v Československu habilitovala v oboru filozofie přírodních věd (1932). Vzájemná starost lingvistů-strukturálních o osudy jejich publikací, o zajištění univerzitních postů a podobně tvoří vedle identických metodologických východisek jeden z hlavních znaků této školy. V mnoha ohledech je jimi naplněna charakteristika „vědecké školy“, jak ji podává například francouzský sociolog Bruno Latour (ten však pouze ze své sociologické perspektivy pod označením *Actor-Network Theory*) či americký filozof vědy Thomas Samuel Kuhn, který však pojem školy přiznává právě a pouze humanitním a sociálním vědám.³

Z edice jasně vystupuje dominantní vliv Jana Mukařovského, jehož dopisy jsou však zastoupeny také nejpočetněji, zatímco listy Romana Jakobsona se zde vyskytují jen sporadicky. Bohuslavu Havránkovi, Vilému Mathesiovi a Bohumilu Trnkovi se dostalo pozornosti rovným dílem. Při srovnání s edicí deníku Albíny Dratvové se jejich korespondence jeví jako kronika každodennosti Pražského lingvistického kroužku, neboť v ní převládají záležitosti běžného provozu vědeckého života: termíny, rozsahy statí, témata přednášek, organizace seminářů a podobně. Neschází však ani líčení mimovědecké každodennosti, jako je shánění letních bytů, procházky nebo také různé reálie života za protektorátu.

Narozdíl od ultimativního výroku Albíny Dratvové, že z liberála marxista nevzejde, kterým končí její deník (a také vlastně celá akademická kariéra), však po válce čekala na přední členy Pražského lingvistického kroužku zářná budoucnost: Jan Mukařovský například působil v letech 1948 až 1953 jako rektor Univerzity Karlovy a v letech 1952 až 1962 jako ředitel Ústavu pro českou literaturu ČSAV, Bohuslav Havránek se stal rektorem Vysoké školy ruského jazyka (1953–1961) a ředitelem Ústavu pro jazyk český ČSAV (1952–1964). V té době – ve zřejmé vazbě na realitu vědeckého života, v němž literární a lingvistický strukturalismus neměl místo – také mizí z korespondence členů kroužku onen „kreativní“ a vědecký charakter a stává se z ní spíše kniha vzájemných přání a srdečných pozdravů, do níž se vkrádá také charakteristické dvoj-oslovení „vážený soudruhu, milý příteli“, které demonstruje kontinuitu Pražského lingvistického kroužku od meziválečného období až do šedesátých let snad nejlépe.

Ze srovnání, k němuž obě knihy vybízejí, tedy nakonec vychází strategie Pražského lingvistického kroužku jako vítězná: na počátku bylo přijetí stejného paradigmatu (strukturálního), po něm následovala pečlivá snaha o vybudování vlastního institucionalizovaného postavení (zrod kroužku), na to navázalo úspěšné úsilí o získání a upevnění mocenských pozic v rámci univerzitní sítě meziválečného Československa. V době poválečné „krize paradigmatu“ (strukturálního) došlo k jeho opuštění a nahrazení novým přístupem – marxismem, ovšem to vše pouze za předpokladu

3 Viz KUHN, Thomas S.: *Struktura vědeckých revolucí*. Praha, Oikúmené 1997 (původní vydání 1962).

udržení mocenských pozic, jejichž stabilita již nebyla prioritně vázána na síť vztahů ve vědecké komunitě, ale odvozovala se pouze od politické moci. V tomto smyslu nemohla Albína Dratvová nikdy uspět: generace jejích filozofických předchůdců (Kamil Vorovka, František Krejčí, Emanuel Rádl) nezanechala žádnou obdobně strukturovanou síť, ba ani homogenní skupinu svých vlastních žáků, kteří by se hlásili k jejich odkazu či směru, stejně jako nezajistila těm, kteří se v tomto oboru pohybovali, dostatečné zázemí. Vtíravou otázkou však i po tomto konstatování zůstává, zda by se Albína Dratvová jako žena do této skupiny vůbec dostala...

Obě publikace jsou zpracovány podle edičních pravidel běžných pro vydávání tohoto typu pramenů, navíc jsou doplněny edičními poznámkami. V případě *Vědeckého deníku* Albíny Dratvové bohužel schází jmenný rejstřík, který by ulehčil orientaci v textu. Korespondenci Pražského lingvistického kroužku by jistě prospěla ještě cizojazyčná redakce, která by minimalizovala chyby v transkripci početných cizojazyčných, především francouzských odkazů. Nic to však nemění na konstatování, že vydání obou knih je důležitým krokem k vylíčení celistvého obrazu československé vědy ve 20. století.

Recenze

Polský příběh v evropských dějinách 20. století

Jiří Pešek

BORODZIEJ, Włodzimierz: *Geschichte Polens im 20. Jahrhundert*. München, C. H. Beck 2010, 489 stran.

Ediční řadu monografií dějin evropských států „Europäische Geschichte im 20. Jahrhundert“,¹ kterou inicioval a řídí freiburský odborník na soudobé dějiny Ulrich Herbert, je třeba vnímat jako souhrnný projekt dějin moderní Evropy v komparativní perspektivě „národních“ či státních dějin.² Cílem je postihnout vývoj reprezentativní

1 Zkrácená verze této recenze vychází německy v časopise *Bohemia*, roč. 52, č. 1 (2012).

2 Uvědomme si, že nouze o rozsáhlé syntézy poválečných a nejsoučasnejších evropských dějin jinak momentálně nepanuje. Ponechme stranou tezatvitu, vůči postkomunistické části Evropy silně černobílou knihu vzešlou ze spolupráce odborníka na Rusko Helmuta Altrichtera s autorem řady knih ke španělským dějinám Waltherem L. Berneckerem *Geschichte Europas im 20. Jahrhundert* (Stuttgart, Kohlhammer 2004) a soustředme se na práce, které se již stačily stát obdivovanou „klasikou“. Především je třeba uvést rozsáhlou a všestranně zdařilou, do řady jazyků přeloženou syntézu Tonyho Judta *Postwar: A History of Europe Since 1945* (New York, Penguin Press 2005), vydanou i v českém překladu *Poválečná Evropa: Historie po roce 1945* (Praha, Slovart 2008), a na ni navazující vynikající kritický esej tohoto autora *Ill Fares the Land: a Treatise on Our Present Discontents* (New York, Allen Lane – Penguin Press 2010), v českém překladu vydaný pod titulem *Zle se vede zemi: Pojednání o naší*

řady evropských států v „dlouhém“ 20. století (zhruba v letech 1890 až 2000). Projekt chce na základě řady „regionálních studií“ prozkoumat, do jaké míry země evropského kontinentu procházely strukturálně srovnatelným, co do fází a rychlosti podobným vývojem, respektive obecnou pozitivní modernizací, a do jaké míry, kde a proč se vývoj ubíral specifickými cestami či rytmy. Na řadě konkrétních klíčových jevů a procesů tak má projekt jako celek ukázat, co lze – v dosud převažující tradici – vysvětlit v rámci národních států a kde již jde o společné evropské „základní procesy a jejich varianty“ (jak píše v předmluvě k recenzovanému svazku editor celé řady Ulrich Herbert, s. 7). V mnichovském nakladatelství C. H. Beck dosud vyšlo pět svazků ediční řady postupně věnovaných Velké Británii, Španělsku, Itálii, Jugoslávii a nejnověji Polsku;³ poslední svazek je vlastním tématem této recenze.

Všechny svazky – od Španělska či Velké Británie až po v tisku se nacházející Rusko a Sovětský svaz z pera Dietmara Neutatze a Německo, jehož se ujal sám Ulrich Herbert (Československo se zatím nepodařilo autorsky obsadit) – mají (respektive mají mít) obdobnou strukturu: chronologicky líčený „událostní“, především politickohistorický vývoj je přerušován „příčnými řezy“, situovanými do doby okolo roku 1900, dále do poloviny dvacátých let, do druhé světové války (1942), do poloviny šedesátých let a do období bezprostředně po roce 1990. V těchto sondách se mají autoři pokusit o komplexní zobrazení stavu státu a společnosti, respektive o vykreslení posunů situace ve čtvrtstoletém taktu. Ve výsledku celé řady pak právě průřezové pohledy umožní postihnout komplexní vývoj celoevropského charakteru. Standardizace struktury svazků ovšem není bezproblémová: již při recenzování zatím vydaných titulů se ozvaly námitky, že předem dané rozvržení césur a paralel může nutit autory ke „znásilňování“ výkladu dějin té které země. Tak například ve Velké Británii jsou v představách jejích obyvatel i v konceptech historiků šedesátá léta jako společensky přelomová epocha významně zastíněna dobou po nástupu konzervativní, radikálně reformní vlády Margareth Thatcherové v roce 1979.⁴

současné nespokojenosti (Praha, Rybka Publishers 2011). Zanedbatelná není ani práce berlínského mistra sociálních dějin Hartmuta Kaelbleho *Sozialgeschichte Europas: 1945 bis zur Gegenwart* (München, C. H. Beck 2007). Nejnovější příspěvek do této řady koncepčně zdařilých a celoevropsky vyrovnaných syntéz pak napsal – pro období od konce studené války do konce roku 2011 – Andreas Wirsching pod názvem *Der Preis der Freiheit: Geschichte Europas in unserer Zeit* (München, C. H. Beck 2012).

3 Všechny svazky pocházejí z pera předních odborníků na soudobé dějiny té které země: BRÜGGEMEIER, Franz-Josef: *Geschichte Großbritanniens im 20. Jahrhundert* (2010, 463 s.); BERNECKER, Walther L.: *Geschichte Spaniens im 20. Jahrhundert* (2010, 379 s.); WOLLER, Hans: *Geschichte Italiens im 20. Jahrhundert* (2010, 480 s.); CALIC, Marie-Janine: *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert* (2010, 415 s.).

4 Srv. velmi pochvalně kritickou recenzi Brüggemeierových *Dějin Velké Británie ve 20. století* z pera Holgera Nehringa na portálu H-Soz-u-Kult z 26.10.2011 (<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2011-4-065>). Nehring zde konfrontuje Brüggemeierovu knihu se studií Bernda Weisbroda (*Der englische Sonderweg in der neueren Geschichte*. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 16, č. 2 (1990), s. 233–252), a zejména se souběžně vydanou, dvojsvazkovou (více než 1300 stránek čítající), koncepčně úplně nově založenou syntézou dějin poválečné Británie z pera Briana Harrisona v ediční řadě „The New Ox-

Na jmenovanou ediční řadu je však nutno nahlížet také jako na soubor monografií, z nichž každá má unikátní cenu. Projekt a jeho výzva, jdoucí daleko za meze politicko-hospodářsko-sociálního záběru běžných „národních“ syntéz, iniciovaly vznik nedeskriptivních, koncepčně zajímavých syntéz, napsaných předními odborníky.⁵ „Polského svazku“ se ujal profesor Varšavské univerzity Włodzimierz Borodziej, jeden z nejvýraznějších polských badatelů na poli soudobých politických dějin a historie mezinárodních vztahů. Zaměřuje se na druhou světovou válku, dobu poválečnou, období Solidarity a utváření nové střední Evropy po roce 1989, v posledních letech pak vynikl i jako editor polských meziválečných diplomatických akt, dokumentů k vysídlení Němců z Polska a k přechodu Polska od komunismu k demokracii.⁶ *Dějiny Polska ve 20. století* z Borodziejova pera patří k nejinvenčnějším z dosud vydaných svazků celé ediční řady. V úvodu knihy (s. 11) autor upozorňuje na tři motivy, které se mu během psaní stále znovu vracely: Prvním jsou ohromné rozdíly charakteristik polského státu a národa v klíčových okamžicích polských dějin 20. století, v letech 1918, 1945 a 1989. Polsko a polský národ, do roku 1918 rozdělený a dodnes v řadě ohledů ne zcela snadno „srůstající“ (podobně jako Německo a Němci), se musel vždy znovu bolestivě „ustavit“ či sebedefinovat, a to jak

ford History of England“ (*Seeking a Role: The United Kingdom 1951–1970; Finding a Role? The United Kingdom 1970–1990*. Oxford, Oxford University Press 2009 a 2010).

- 5 Právě *Dějiny Jugoslávie ve 20. století* mnichovské profesorky východoevropských dějin Marie-Janine Calicové (mj. autorky knihy *Krieg und Frieden in Bosnien-Herzegowina*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1996) se staly předmětem ostré, zatím spíše publicistické než akademické debaty. Autorčina klíčová teze, že zázemím rozpadu mnohonárodní Jugoslávie a brutální občanské války nebyla nacionální nenávisť, nýbrž účelová politická instrumentalizace sociálně-ekonomických diferencí „masové společnosti 20. století“, vychází přitom právě z „civilizačního“ pojetí Herbertovy ediční řady. Válka v 90. letech tak (možná ne úplně šťastně) tvoří ideový úběžník tohoto svazku.
- 6 Z jeho knižních publikací ke 30. a 40. letům je třeba zmínit zejména následující: BORODZIEJ, Włodzimierz: *Od Poczdamu do Szklarskiej Poręby: Polska w stosunkach międzynarodowych 1945–1947*. London, Aneks 1990; TÝŽ: *Terror und Politik: Die deutsche Polizei und die polnische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement 1939–1944*. Mainz, Philipp von Zabern 1999; TÝŽ: *Der Warschauer Aufstand 1944*. Frankfurt/M., Fischer 2001. Do této oblasti spadá také rozsáhlá, polsky i německy realizovaná edice: BORODZIEJ, Włodzimierz – LEMBERG, Hans (ed.): „Unsere Heimat ist uns ein fremdes Land geworden...“ *Die Deutschen östlich von Oder und Neiße 1945–1950. Dokumente aus polnischen Archiven*, sv. 1: *Zentrale Behörden* (ed. Włodzimierz Borodziej), *Wojewódzchaft Allenstein* (ed. Claudia Kraft). (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, sv. IV/1.) Marburg, Herder-Institut 2000 (srv. k tomu recenzi: PEŠEK, Jiří: Velkorysá edice k poválečnému vysídlení Němců z Polska. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 1 (2002), s. 120–124); BORODZIEJ, Włodzimierz – LEMBERG, Hans (ed.): „*Nasza ojczyzna stała się dla nas obcym państwem...*“ *Niemcy w Polsce 1945–1950. Wybór dokumentów*, sv. 2–4. Warszawa, Neriton 2000–2001 (srv. k tomu recenzi: PEŠEK, Jiří: Poválečné osudy Němců v Polsku pod drobnohledem. In: *Soudobé dějiny*, roč. 10, č. 3 (2003), s. 351–356). Z Borodziejových prací k období přelomu 80. a 90. let srv. zejména obsáhlé edice: BORODZIEJ, Włodzimierz – GARLICKI, Andrzej (ed.): *Okrągły stół: Dokumenty i materiały*, 4 svazky. Warszawa 2004; BORODZIEJ, Włodzimierz (ed.): *Polska wobec zjednoczenia Niemiec 1989–1991: Dokumenty dyplomatyczne*. Warszawa, Scholar 2006.

směrem dovnitř, tak vůči svému okolí. Druhým autorským motivem je konkurující si prioritá nacionální a sociální otázky, a to jak při opakovaných založeních polského státu, tak (a především) při klíčových revolucích z let 1905 a 1980. Komplexnost nabízejících se řešení v mnohém trvale nesnadné polské národní situace působí stratégům polské politiky dodnes nemalé problémy. Konečně třetím, opakovaně se navracajícím motivem je problém externích zdrojů modernizačních, v konkrétní situaci ne vždy kýžených impulzů (okolo roku 1900 podobně jako po roce 1945) a na druhé straně svébytné polské náklonnosti k autarkii a k brzdění společensko-ekonomických změn v zájmu vytvoření či uchování společenského konsenzu (v době meziválečné stejně jako v sedmdesátých a osmdesátých letech).

Włodzimierz Borodziej rozdělil knihu do čtyř chronologických dílů (1890–1918, 1918–1939, 1939–1944 a 1945–2004), dále členěných na kapitoly „událostní“ (s důrazem na zahraniční i vnitřní politiku a na válečné děje) a kapitoly „strukturální“. Perfektně to vychází v první polovině knihy, kde bylo čtyřiapadesát let pojednáno ve třech dílech o celkem devíti kapitolách. Jako poněkud problematický se tento přístup ukazuje v druhé polovině knihy, kde na čtyři a půl desetiletí proměn převážně komunistického režimu plus patnáct let „nového Polska“ autorovi vystačil jeden díl o sedmi kapitolách. U poslední, průřezové a zároveň dějové kapitoly Borodziej přiznává, že se mu jako dobovému svědkovi, „vyrostlému v socialismu a socializovanému za Solidarity“, přesto však usilujícímu o kritický odstup a nadhled, psala velmi obtížně (s. 12). Autor, který se v osmdesátých a devadesátých letech politicky angažoval po boku velkých osobností „nového Polska“, tu zjevně – i za cenu jistého potlačení „aury přelomu“ roku 1989 – zdůraznil kontinuitu období od vzniku Solidarity v roce 1980 až po vstup Polska do Evropské unie v roce 2004. Šlo mu o překlenutí jinak obecně do popředí vystupujícího konce studené války obloukem, který naznačuje jak dodnes aktuální problémy s řešením „starých otázek“ v dnešním Polsku, tak snad i skutečnost, že se Polsko a Poláci po pádu komunismu přece jen nemuseli „znovuzakládat“ tak bolestivě jako v letech 1918 a 1944/45–1947.

Włodzimierz Borodziej samozřejmě nemohl psát takovouto syntézu z archivních pramenů. S nutnou kritičností se opřel o rozsáhlý korpus nové a nejnovější polské, německé a dílem i angloamerické literatury, v posledních kapitolách též o polskou dobovou publicistiku. Český čtenář se zavisť sleduje, kolik polští historikové vyprodukovali závažných pramenných studií i syntéz k významným problémovým celkům soudobých dějin, a to zejména v desetiletí po roce 2000. Je to nejen výraz aktivity početně silné polské historiografie, ale i odraz mimořádného zájmu polské veřejnosti o „její“ nové a nejnovější dějiny. Borodziej přitom tematizuje i problémy širší veřejnosti s akceptováním kritických přístupů k četným mýtům a národně obranným stereotypům moderních polských dějin.

Jeho vlastní pohled na „polské dějiny“ je věcně kritický: s nadhledem a pro mezinárodní publikum vykládá příběh polské, respektive multinacionální společnosti, žijící na opakovaně se proměňujícím území nejprve rozděleného a posléze různě „posunovaného“ polského státu, aniž by přitom upadal do nacionálně motivovaného nebo naopak konjunkturalisticky kritického, „antipolského“ tónu. V centru jeho optiky stojí politické, vojenské, hospodářské a sociální děje a procesy, zejména

v první polovině knihy cenným způsobem zaokrouhlované kulturně-vzdělanostní kontextualizací proměn společnosti. S ohledem na metodu práce je nejlépe možno charakterizovat Borodziejův přístup jako „nové politické dějiny“, s rozvahou doplněné o aspekty sociálně vnímaných dějin hospodářských. Autor ale úspěšně uplatnil i aspekty dějin mentalit a (pro dobu po roce 1918 stejně jako v pasážích o nejnovějších periodách) ukázal roli rozdvojeného dějinného působení „reálné“ a mediálně zprostředkované skutečnosti, jakož i důsledky těchto skutečností pro vývoj vyprávěného historického příběhu.

Borodziej od konce 19. do počátku 21. století vždy znovu zdůrazňuje hospodářské, ale zejména sociokulturní, náboženské i politicko-kulturní rozdíly jednotlivých oblastí a prostředí (směrodatné je pro něj napětí velkoměsto versus nekonečný venkov) a důsledky těchto rozdílů pro vývoj a charakteristiky dějinných událostí. (Exemplární je to při vynikajícím líčení dramatických let 1939 až 1944.) „To nové“ v Borodziejově podání dějin Polska nejsou především dosud neznámé dílčí informace (i když pro českého – i zasvěceného – čtenáře je v knize nových zjištění a pohledů celá řada), ale vnitřně v řadě rovin diferencovaný pohled na historickou realitu, který autor nabízí: nebyly jedny dějiny moderního Polska a jeho společnosti, musíme se vyrovnat s mnohočetnou, vnitřně nejednou protikladnou a různými skupinami obyvatelstva i politickými seskupeními velmi odlišně vnímanou, převážně ovšem drsnou až opakovaně tragickou realitou tohoto dějinného příběhu. Jen na okraj tu připomeňme Borodziejovu otevřenou kritiku britského, a zejména amerického pragmatismu, s nímž byl „malý“ polský spojenec v podstatě již od roku 1941 a naplno od roku 1943 s plným vědomím aktuálních i dlouhodobých důsledků „prodán“ Rusům.⁷

Problémem pro historika jako spisovatele – a Borodziejova kniha je napsána velmi čtivě – je rozdíl mezi dramatickou epochou 1890 až 1944/47 a následujícími desetiletími až do vzniku Solidarity. Polsko, svorně německými i sovětskými okupanty zničené,⁸ nejen v rámci holokaustu vyvražděné, a především zbavené

7 Autor jasně ukazuje, že definitivní rozhodnutí o podřízení poválečného Polska Sovětskému svazu, včetně záboru východní poloviny předválečného polského státu, padlo na schůzce představitelů velmocí v Teheránu. Britové přitom podle něj sovětskou stranu alespoň žádali o písemné garance územního odškodnění Polska na účet Německa na severu a západě území nového Polska. „Zatímco však Britové za toto řešení opravdu bojovali, dal Roosevelt Stalinovi v rozhovoru jednoznačně najevo, že jemu jde pouze o hlasy amerických Poláků v nadcházejícím volebním boji. Nikdo přitom prezidenta nenutil, aby tímto způsobem zásadně a nenapravitelně oslaboval svou vyjednávací pozici,“ píše Borodziej (s. 245). Drasticky autor líčí, jak již od německého útoku na SSSR byl v důsledku úzké spolupráce britského Oddělení pro zvláštní operace (*Special Operations Executive* – SOE) s Lidovým komisariátem vnitra (NKVD) eliminován polský prozápadní odboj (s. 241–248, zejména s. 244). K tomu blíže viz HULAS, Magdalena: *Wojenna współpraca SOE i NKWD oraz miejsce w niej Polski w świetle dokumentów SOE*. In: BORODZIEJ, Włodzimierz – WIECZORKIEWICZ, Paweł (ed.): *Polska między Niemcami a Rosją: Studia ofiarowane Marianowi Wojciechowskiemu w 70 rocznicę urodzin*. Warszawa, Wydawnictwo Instytutu Historii PAN 1997, s. 60–72.

8 Při popisu německých masakrů zajatého civilního obyvatelstva povstalecké Varšavy Borodziej otevřeně říká: „Masová vražda ovšem měla nejen jasně definovaného pachatele, ale

většiny elit všeho druhu, zejména tradiční inteligence, procházelo v poválečných desetiletích drastickou, v principu z Moskvy nařízenou a organizovanou industriální modernizací. Chtít podat čtenáři tento proces zásadní hospodářské a sociální, ale i kulturní proměny „socialistického Polska“, společnosti, která si – ve městech a některých regionech do základů změněná – přece ve svém celku ponechala řadu tradičních charakteristik, bohatý repertoár nacionálních, stavovských, kulturních a církevních specifik, jako napínavý příběh, to by byl za dnešního stavu poznání jistě příliš velký nárok.

Čtenář by se přesto rád jasněji dočetl o tom, kdo byli „profitéři“ a nositelé komunistického „zglajchšaltování“ polské společnosti. Z kontextu vysvítá, že do nově se utvářejících mocenských struktur vstupovala především mladá a nevzdělaná, politicko-kulturními tradicemi nezatížená mužská populace polského venkova, která bez předsudků těžila z účasti na komunistické diktatuře. Je ovšem také zjevné, že již někteří z těchto lidí a zcela jistě jejich (v řadě ohledů „privilegované“) děti od šedesátých let usilovali o pragmatické „polidštění“ režimu a o relevantní uplatnění svého nově nabytého vzdělání a společenského potenciálu. Zde by byl čtenář autorovi vděčný za větší přihlédnutí k problematice kultury, vzdělanosti, prestiže i frustrací nových akademických elit, které byrokraticky těžkopádný, všestranně neschopný a nereformovatelný režim nakonec neomylně zahnal do opozice a do kontaktu se sociálně neuspokojeným, v některých fázích vývoje pak doslova hladovým dělnickým proletariátem, v jehož jméně diktatura a posléze autoritativní režim vlastně vládly. Proč se tak stalo přes četná privilegia intelektuálních špiček, proč k tomu došlo tak poměrně brzy a proč v takové míře, to Borodziej spíše jen naznačuje. Čtenář, soustavně hledající paralely a rozdíly vůči vývoji ve státech s Polskem sousedících, by si samozřejmě přál, aby to autor vyložil zřetelněji. Snad na to ještě neuzrál historiografický čas. Podnětů, informací, postřehů a cenných závěrů však vynikající Borodziejova kniha přináší ohromné množství.

také pasivního spolupachatele, a to Sovětský svaz, jehož svazky, ležící východně od města, neučinily nic, aby Varšavě pomohly. Záříjový pokus jednotek polské Berlingovy armády o vyprošťovací operaci ztroskotal na nezkušenosti vojáků, kteří poprvé nastoupili do boje, a na chybějící podpoře ze strany Rudé armády.“ (s. 251) A na další straně, s oporou ve slovech amerického velvyslance v Moskvě George F. Kennana, zasazuje Borodziej „varšavskou epizodu“ do širšího kontextu: „Američané pochopili až ve chvíli, kdy jim kremelské vedení zakázalo lety na pomoc Varšavě, že ‘polská otázka’ znamená víc než jen posunování sirek po jednacím stole. (...) Byla to rukavice, se záludným potěšením hozená pod nohy západním mocnostem s podtextem: Chceme Polsko a chceme ho se vším všudy. Polští odbojáři, kteří se nesklonili před komunistickou autoritou, nás hovořit zajímají. Pro nás nejsou o nic cennější než Němci, a jestli se s Němci vzájemně vyvraždí, tím lépe. A co si o tom myslíte vy, Američané, je nám úplně jedno. Odtěď už nemáte v Polsku do čeho mluvit, a je na čase, abyste to pochopili.“ (s. 252)

Recenze

Carské elity a ruské revoluce

Dalibor Vácha

RENDLE, Matthew: *Defenders of the Motherland: The Tsarist Elite in Revolutionary Russia*. New York, Oxford University Press 2010, xii + 274 stran.

Ruské revoluce roku 1917 a počátek sovětského impéria jsou více než obvyklým tématem anglosaské historiografie. Britské a americké odborné práce jsou při studiu převratných změn ruské říše v první třetině 20. století stejně nezbytné jako někdy problematicky dostupné ruské archivní prameny nebo dnes už klasické knihy novináře Johna Reeda a spisovatele Herberta George Wellse.¹ Z modernějších vědeckých studií je možné připomenout práce Richarda Pipesa, Orlanda Figese, Sheily Fitzpatrickové a Roberta Service.² Ohromný počet vydaných svazků a časopiseckých

-
- 1 První vydání viz REED, John: *Ten Days That Shook the World*. New York, Boni & Live-right 1919 (česky: *Deset dnů, které otřásl světem*. Praha, Komunistické nakladatelství a knihkupectví 1926); WELLS, Herbert George: *Russia in the Shadows*. London, Hodder & Stoughton Ltd. 1920 (česky: *Rusko v mlze*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1960).
 - 2 PIPES, Richard: *Dějiny ruské revoluce*. Praha, Argo 1998; FIGES, Orlando: *Lidská tragédie: Ruská revoluce 1891–1924*. Praha – Plzeň, Beta – Dobrovský a Ševčík 2000; FITZPATRICK, Sheila: *The Russian Revolution*. New York, Oxford University Press 2001; SERVICE, Robert: *The Russian Revolution 1900–1927*. New York, Palgrave MacMillan 2009 (v knize uvedena další literatura). K anglosaskému pohledu na téma viz též VYDRA, Zbyněk: Richard Pipes a interpretace ruské revoluce: Příklad pojetí americké historiografie. In: HANUŠ, Jiří –

studií by tedy mohl ukazovat na vyčerpanost tématu, z metodologického hlediska je ale opak pravdou. Objevují se nové a nové inspirativní příspěvky k detailnějším aspektům ruských revolucí a ke každodennímu životu v sovětském Rusku,³ ale též nové pokusy vykreslit takzvané velké dějiny roku 1917. Jedním z nich je bezpochyby i ambiciózní monografie *Obránci vlasti* s podtitulem *Carská elita v revolučním Rusku*, jejíž autor Matthew Rendle se rozhodl analyzovat vztah mezi revolucí (respektive revolucemi) a carskou elitou.⁴

V souladu se systematickým anglosaským přístupem si Matthew Rendle, jenž přednáší na univerzitě ve waleském městě Aberystwyth, nejdříve stručně stanovil, co vlastně rozumí pod pojmem „elita carského Ruska“. Jeho text ale není zatížen rozsáhlým teoretickým aparátem, ve kterém by se s tímto pojmem vyrovnával; Rendle jako carskou elitu chápe (vyšší) šlechtu (kapitola „Nobles“), statkáře (kapitola „Landowners“) a důstojníky (kapitola „Officers“). Z uvedeného výběru je zřejmé, že autor vnímá elitu z pohledu politického, vojenského a ekonomického, zcela však opomíjí elity (elitu) intelektuální, kulturní a fakticky i náboženské. O náboženské elitě, v Rusku té doby velmi vlivné, se zmiňuje na několika místech knihy v souvislosti s jejími vazbami k trojici zkoumaných kategorií, samostatnou kapitolu nebo podkapitolu jí však nevěnuje. Jistou nevýhodou je již počáteční vágní (případně chybějící) charakteristika uvedených skupin; zejména vrstva statkářů není blíže vymezena, což ovlivňuje celou strukturu studie.

Knihu lze z hlediska obsahu rozdělit do tří částí. V úvodní části o dvou kapitolách („První světová válka“ a „Únorová revoluce“) jsou stručně načrtnuty události ruské revoluce z roku 1905, první světové války na východní frontě a březnové (podle starého ruského kalendáře únorové) revoluce roku 1917 se zřetelem na zapojení elit (hlavně důstojníků) do těchto dramatických dějů. Těžištěm knihy jsou pak tři výše zmíněné kapitoly, které se konkrétně zabývají vybranými součástmi carské elity a jejich strategiemi vyrovnávání s únorovou revolucí. V těchto kapitolách Rendle popisuje pokusy elity ovlivňovat veřejné dění a současně způsoby, jak její příslušníci vnímali nejen revoluční ideje, ale i revoluční realitu včetně násilných excesů. Násilí bylo asi nejviditelnějším, ale nikoliv nejdůležitějším faktorem, který

VLČEK, Radomír (ed.): *Interpretace ruské revoluce*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008, s. 88–101.

3 Viz např. KIAER, Christina – NAIMAN, Eric (ed.): *Everyday Life In Early Soviet Russia: Taking the Revolution Inside*. Bloomington, Indiana University Press 2006; EATON, Katherine B.: *Daily Life in the Soviet Union*. Westport, Greenwood 2004; NAIMAN, Eric: *Sex in Public: The Incarnation of Early Soviet Ideology*. Princeton, Princeton University Press 1999; BORENSTEIN, Eliot: *Men without Women: Masculinity and Revolution in Russian Fiction 1917–1929*. Durham, Vintage Press 2001; FIGES, Orlando: *Šeptem: Soukromý život ve Stalinově Rusku*. Praha – Plzeň, Beta – Dobrovský a Ševčík 2009 (recenze původního anglického vydání viz VÁCHA, Dalibor: *Soukromý život ve Stalinově Rusku*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 3 (2010), s. 501–505).

4 Tato kniha není Rendlovým prvním pokusem o zpracování tématu: srv.: RENDLE, Matthew: *The Officer Corps: Professionalism, and Democracy in the Russian Revolution*. In: *The Historical Journal*, roč. 51, č. 4 (2008), s. 921–942; TÝŽ: *The Problems of ‘Becoming Soviet’: Former Nobles in Soviet Society, 1917–1941*. In: *European History Quarterly*, roč. 38, č. 1 (2008), s. 7–33.

ohrožoval společenské postavení a vlastně i fyzickou existenci carské elity. Jako její základní sebezáchovnou strategii uvádí Rendle sdružování představitelů elity do účelových uskupení, jejichž více či méně zamýšleným záměrem bylo sloužit jako protiváha vznikajícím vojenským a dělnickým sovětům. Organizace vznikaly jak na profesním, tak na geografickém a politickém (ideologickém) základě a mnohdy docházelo k jejich nejen personálnímu propojování, případně štěpení. Některá (zejména důstojnická) sdružení se stavěla velmi blízko pozicím kadetů (konstitučně demokratické strany), eserů (strany revolučních socialistů), nebo dokonce bolševiků, mnohá však naopak tendovala k pravici, nebo dokonce k monarchismu. Rendle zde odhaluje, že skupiny, jež revolucionáři vnímali jako *reakční* (což byly fakticky téměř všechny), se pokoušely pro sebe adaptovat typické revoluční způsoby chování. Obvykle vydávaly vlastní tiskoviny, v nichž prezentovaly své ideály co nejširšímu obecenstvu: stávajícím i potenciálním členům, sympatizantům i širší veřejnosti. Sháněly finanční zdroje, usilovaly o veřejnou podporu známých osobností a též vystupovaly jako kolektivní orgány při obraně jednotlivých členů a jejich zájmů. Realita se však značně lišila od toho, co bylo proklamováno v tiskových orgánech, na zasedáních a veřejných schůzích. Sdružení ani zdaleka nedosahovala takové moci, po jaké toužila, nebo si dokonce nárokovala. K tomu přistupovala rivalita osobní i mezi různými vnitřními frakcemi. Rendle se nejpodrobněji soustředil na výzkum důstojnické a šlechtické elity, zatímco vrstva statkářů zůstala opět v jejich stínu.

Nový společenský systém v Rusku, s nímž se carská elita vyrovnávala, byl na jedné straně určován Prozatímní vládou a na druhé straně vzrůstající se mocí sovětů. Zatímco s vládou měli jednotlivci nebo organizace osobní i profesní kontakty, pocházející ještě z předválečné doby (příkladem takového „komunikačního bodu“ byl kníže Georgij Jevgenijevič Lvov), dělnické a vojenské sověty byly velkou neznámou. Skutečný zmatek nastal na podzim 1917, kdy byl křehký a stále méně efektivní systém rozmetán novým převratem. Již nedlouho poté se doposud legální organizace šlechty, důstojníků a statkářů začaly rozpadat nebo přecházely do ilegality. Přechod carské elity do ilegality byl mimo jiné způsoben vyhrcořeným postojem bolševiků, kteří nastolili třídně založenou dichotomii: „my revolucionáři“ a „vy (všichni ostatní) kontrarevolucionáři“. Právě zkoumání carské elity a jejích organizací jako platformy „kontrarevoluce“ (nejen až po říjnu 1917) je třetím tématem této knihy (závěrečné kapitoly „Kontrarevoluce“ a „Říjnová revoluce“). Rendle poukazuje na jednotlivce nebo na menší skupinky odhodlaných mužů (týkalo se to důstojníků), kteří se mnohdy vyhranili již vůči Prozatímní vládě (například generálové Lavr Georgijevič Kornilov a Anton Ivanovič Děnikin, admirál Alexandr Vasiljevič Kolčak) a kteří posléze zahájili otevřenou „kontrarevoluci“. Zatímco konflikty s „předříjnovým“ režimem a jeho realitou měly víceméně zmatečnou povahu a nové revoluční elity se snažily pouze potlačit nebo oslabit carskou elitu (někdy se tyto dvě skupiny dokonce prolínaly), v „poříjnové“ době šlo bolševickým elitám o nemilosrdnou likvidaci elit carského i pobřežnového revolučního období. Jak se situace měnila ve skutečnou hrozbu majetkové a přímo i fyzické likvidace, proměňovaly se i sebezáchovné strategie ohrožených jedinců a skupin. K nejrozšířenějším strategiím *buržoazie* (toto označení kolektivní identity nepocházelo jen od bolševiků) bezpochyby patřila

emigrace nebo otevřený boj s režimem. Rendle navíc v souladu s nedávnou prací Sofie Čujkinové *Šlechtická paměť* uvádí dva další vzory chování: loajalitu a apatii. Šlechtici a šlechtičny, případně jejich potomci, byli podle zmíněné ruské historičky skupinou, která zřejmě hledala své místo v sovětském Rusku nejobtížněji, narozdíl od některých vojenských nebo civilních specialistů.⁵

Příkladem komplikovanosti (snad dokonce nemožnosti) přístupu k carské elitě jako k homogenní sociální skupině je bývalý důstojnický sbor. Zde se zdá být autorův výklad metodologicky i obsahově nejpřínosnější a tvoří tak nejhodnověrnější část knihy. Sociální struktura důstojnického sboru se už v prvních třech letech války zásadně proměnila v důsledku rychlého povyšování poddůstojníků do důstojnických hodností, které bylo vynuceno těžkými ztrátami v prvních měsících války (i když carská armáda se již před válkou vzdalovala stereotypnímu obrazu důstojníků pocházejících výhradně z privilegovaných vrstev). Není tedy divu, že vojenská elita byla výrazně sociálně i ideologicky diferencovaná. Rozpětí sahalo od stoupenců levicových názorů, k nimž patřil budoucí velitel ruských ozbrojených sil praporčík Nikolaj Vasiljevič Krylenko nebo budoucí maršál Sovětského svazu Michail Nikolajevič Tuchačevskij, přes liberálně smýšlející důstojníky až po zaryté monarchisty, za kterého byl považován například Děnikin. V nejednotnosti, kterou Rendle demonstruje (nejen) na příkladu důstojnických organizací, je skryt jeden z klíčů pro pochopení neúspěchu protibolševického odboje i problematické každodennosti ruské emigrace v následujících letech. Jak už bylo naznačeno, nemálo důstojníků a hospodářských odborníků se do státních (nyní už sovětských či bolševických) služeb vrátilo ještě v letech 1918 a 1919, kdy (nejen dle Rendla) docházelo k významnému přehodnocování loajality příslušníků carské elity. Zdůvodňovali to argumentem, že jejich loajalita nepatří výhradně carovi, ale je spíše napřena k ruskému státu (respektive národu) nehledě na to, kdo je v danou chvíli zrovna u moci. Tato loajalita, respektive vlastenectví, byla demonstrována mnohdy dobrovolným vstupem takzvaných vojenských odborníků do Rudé armády v okamžiku vnějšího ohrožení země (jako příklad by mohl sloužit význačný carský vojenský velitel generál Alexej Alexejevič Brusilov). To byl případ nejen zahraniční ozbrojené intervence, ale hlavně válečného střetnutí s agresivním Polskem.⁶

Z hlediska Rendlovy heuristiky je nutno zdůraznit využití některých ruských archivů (asi nejvíce Státního archivu v Moskvě), což jeho inovativní, málo obvyklý přístup k dějinám ruského roku 1917 a následného postavení carských elit přímo vyžadoval. Tyto materiály autor kombinuje s množstvím archiválií pocházejících z různých slavistických ústavů, knihoven a emigrantských archivů po celém anglofonním světě, například ze Školy slovanských a východoevropských studií v Londýně nebo ze sbírek Stanfordovy univerzity v Kalifornii. Kniha však není založena jen

5 Viz ČUJKINA, Sofia: *Dvorjanskaja pamjať: „Byvšije“ v sovetskom gorode (Lenin-grad, 1920–30-je gody)*. St. Petěrburg, Izdatel'stvo Jevropejskogo universitěta v Sankt-Petěrburge 2006.

6 Viz MAWDSLEY, Evan: *The Russian Civil War*. New York, Pegasus 2008; DAVIES, Norman: *Bílý orel, Rudá Hvězda: Polsko-sovětská válka 1919–1920 a „Zázrak nad Vislou“*. Praha, BB-Art 2006.

na archivních fondech a hojně využívaných sbírkách dobových periodik, případně příležitostných tisků, ale také na pamětech a dalších publikovaných pramenech a na dobré znalosti moderní ruské i anglosaské historiografie k tématu. Kniha obsahuje soupis pramenů a literatury a rejstřík, který (jak už to bývá u publikací vydaných Nakladatelstvím Oxfordské univerzity obvyklé) uvádí pohromadě odkazy jmenné, místní i věcné.

Recenze

Splněný a nesplněný sen Martina Luthera Kinga

Vlastimil Hála

HRUBEC, Marek a kol.: *Martin Luther King proti nespravedlnosti*. Praha, Filosofia 2010, 116 stran.

V knížce o Martinu Lutheru Kingovi zazní pro nás Čechy zajímavé konstatování: totiž že tento světoznámý kazatel a bojovník za lidská práva nebyl v naší zemi nikdy příliš populární. Otázka zůstává v knize *explicite* nezodpovězena, *implicite* lze však najít některé indicie. Dovolím si předběžnou a dílčí odpověď: především u nás problém rasové segregace a diskriminace nebyl pocítován jako aktuální. Kingovy aktivity se odehrávaly nadto v době, kdy naší zemi hýbal zápas za větší svobodu, nejdřív v oblasti kultury, pak i politiky, který vyvrcholil právě v horkém létě 1968, kdy byl Martin Luther King zavražděn; jeho smrt vpadla do doby hroící sovětské intervence proti reformnímu procesu pražského jara a zůstala tak bez většího ohlasu. Pár týdnů po Kingově smrti se invaze opravdu uskutečnila, což vedlo postupně k nastolení kurzu „normalizace“. Spojené státy se pro velkou část veřejnosti (zvláště intelektuály, umělce a mládež) stávaly stále více mocností sympatickou, apriorním světlým kontrastem k temné realitě „normalizace“ pod sovětskou supervizí, takže poukazovat na problém boje „černého“ (jak se tehdy říkalo) obyvatelstva za občanskou a sociální emancipaci v modelové zemi svobody se zdálo ve „slušné

společnosti“ nežádoucí. Po listopadu 1989 se pak „antiamerikanismus“ stal vysloveně výhružným pojmem.

Kniha o Martinu Lutheru Kingovi, navazující na konferenci uspořádanou ke čtyřicátému výročí jeho úmrtí, má tedy velký význam už jen z informativního hlediska. To ale není její hlavní poslání. Ani samotný poukaz na význam Kinga jako bojovníka proti rasismu a za emancipaci Afroameričanů není jejím výlučným cílem. Takové redukcionistické pojetí, které už dnes „slušné společnosti“ v uvedeném smyslu nevadí, odmítá v předmluvě ředitel Centra globálních studií Akademie věd ČR a Univerzity Karlovy v Praze Marek Hrubec (dalšími autory úvodních textů jsou Michal Broža z Informačního centra OSN v Praze a představitelka Koordinačního centra Amnesty International Lamis Khalilová), zabývající se systematicky problematikou spravedlnosti. Právě v tomto širším kontextu analyzuje Marek Hrubec aktivity amerického kazatele ve vlastní kapitole „Boj proti rasismu: Kingovo prosazování občanské a sociální spravedlnosti“ (s. 33–43). Poukazuje zde zejména na vnitřní sepětí jeho zápasu za rasovou a sociální spravedlnost. Aktuálně vyznívá Hrubcovo upozornění, že Kingovi odpůrci ve snaze černošského vůdce zdiskreditovat nerozlišovali mezi jednotlivými proudy a motivacemi boje za sociální spravedlnost a dehonestovali Kinga jako zastávce „komunismu“. Jeho politickou pozici charakterizuje Hrubec jako „demokratický socialismus“. V závěru svého textu se zamýšlí nad rozporem mezi formálním respektem, který vůči Kingovi ve Spojených státech panuje, a skutečností, že jeho myšlenky o sociální spravedlnosti dnes nesdílejí ani politické elity, ani většina Američanů.

Na zmíněný příspěvek navazuje Tomáš Tožička kapitolou „Martin Luther King: Nenaplněný sen o sdíleném světě“ (s. 45–51), který Hrubcova východiska dále vyostřuje. Podle jeho názoru Kingův zápas skončil významným, ale dílčím vítězstvím roku 1964, kdy byl ve Spojených státech přijat zákon o občanských právech (ve smyslu „negativních“ práv v pojetí liberalismu) a King byl poctěn Nobelovou cenou za mír. Tím zvítězila alespoň v principu „černošská buržoazní revoluce“, která později vynesla k mocenským postům i své „děti“, jako Condoleeazu Riceovou či Baraku Obamu. Kingův boj za ekonomickou spravedlnost, artikulovaný v Kampani chudých (*Poor People's Campaign*), ovšem zůstal oním nenaplněným snem. Tožička poukazuje na to, že za „sen o sdíleném světě“ položili život další jeho stoupenci, jako chilský prezident Salvador Allende.

V obdobném ideovém duchu se nese následující příspěvek Robina Ujfalušiho „Politické působení M. L. Kinga“ (s. 53–63). Autorovým východiskem jsou úvahy německožidovské filozofky Hannah Arendtové o řeči a jednání. Ujfaluši ukazuje, jak uměl Martin Luther King oba tyto instrumenty využívat; ač je spojován výlučně s nenásilným způsobem prosazování svých myšlenek, dovedl zapojit do svých aktivit i nátlak – ovšem nenásilný – a dokázal své rétorické dovednosti a různé výrazové prostředky kombinovat v závislosti na charakteru publika. Autor také upozorňuje na méně známou skutečnost, že King nebyl jen rétorem, ale měl i schopnost přesného pojmového myšlení. V jeho veřejném angažmá rozlišuje tři fáze: první byla ve znamení bojkotu veřejné dopravy v Alabamě roku 1956; pro druhou bylo typické zaměření na boj proti segregaci v jídelních zařízeních v roce 1963; poslední fázi,

jež se násilně uzavřela Kingovou smrtí, pak vyznačuje především boj proti chudobě a za sociální spravedlnost. Autor rovněž poukazuje na další nepříliš známý aspekt Kingova politického zápasu, spjatý s anticipací globalizace. Závěrem Ujfalusi srovnává situaci šedesátých let se současností: Martin Luther King vyrostl mezitím sice do podoby monumentu, který mu také byl i ve skutečnosti odhalen, avšak silné odcizení veřejnosti od politiky, typické podle něj pro dnešní dobu, se týká i výzev obsažených v Kingově ideově-politickém angažmá.

Kapitolu „Martin Luther King vs. Malcolm X: Dvě protichůdné vize boje za občanská práva v Spojených státech amerických“ pojala autorka Eva Spilková (s. 65–77) jako konfrontaci dvou přístupů v boji za práva Afroameričanů: Kingova nenásilného přístupu, zdůrazňujícího pozitivní hodnotu integrace více či méně vyloučených Afroameričanů do univerzálně platných práv většinové společnosti na jedné straně, a přístupu Malcolma X, akcentujícího odlišnost a prosazujícího program separace, eventuálně i návrat Afroameričanů do původní vlasti na straně druhé. Podle autorky je perspektivnější univerzalistický přístup Kingův, zejména v protikladu k nacionalistickému radikalismu a separatismu (mýtus o vyvolenosti černochoů), jež nebyly cizí pozicím Malcolma X. Autorka rovněž dodává, že Martin Luther King v posledním období svého angažmá integroval některé prvky z Malcolmova programu do vlastních postojů, zvláště v důrazu na černošskou hrdost a svébytnost. V souladu s celkovým vyzněním knihy se i v této kapitole konstatuje, že v českých poměrech je odkaz Martina Luthera Kinga pojmán redukcionisticky ve smyslu boje proti rasové segregaci, zatímco jeho kritické postoje vůči dalším aspektům americké politiky, jako bylo zvláště odsouzení války ve Vietnamu, zůstaly víceméně nepovšimnuty jako nežádoucí.

Autoři následujících dvou kapitol se věnují filozofickému a náboženskému aspektu Kingova působení. Filozof Erazim Kohák nazval svůj příspěvek „Martin Luther King: Teorie a praxe občanské ne-poslušnosti“. Jeho úsilí chápe autor jako boj za „proplacení směnky“, již byl slib daný americkou ústavou. Poukazuje na sepětí Kingova boje proti rasové segregaci s bojem za odstranění chudoby nejen v obecné rovině, ale i mezi jednotlivými stránkami těchto fenoménů. Ukazuje například, jak vedlo navýšení prostředků na vedení války ve Vietnamu (Kohák ji označuje za koloniální) k odbourávání sociálních programů. Ve zpětném pohledu na výsledky Kingova boje pak konstatuje, že „trojhlavá hydra“ amerického konzervativismu, totiž rasismus, militarismus a vykořisťování, je dnes silnější než kdykoli dříve. Příslib naděje spatřuje Kohák ve smyslu své – i publicisticky prezentované – vyhocené kontrapozice „dvou Amerik“ ve změně stylu americké politiky za Obamova prezidentství: zdá se mu, jako by Barak Obama „převzal plášť“ poslání zápasu Martina Luthera Kinga.

Z celkového ladění ostatních příspěvků se svým způsobem vymyká stať Iana Randalla „Dědictví Martina Luthera Kinga“ (s. 79–96). Tento baptistický duchovní si všímá především náboženských (baptistických) rodinných kořenů Kingova působení a též významu jeho styku s metodistickou tradicí. Poukazuje na radikální pojetí kazatelského úřadu v baptistické tradici, podle nějž ústy kazatele promlouvá přímo Bůh. Chápání Boha je v baptistické tradici hluboce osobní, což silně platí pro Martina Luthera Kinga i ve chvílích pochyb a pocitu „pokoušení hříchem“. Randall

prezentuje Kinga z další méně obvyklé perspektivy, totiž jako člověka vzdělaného i filozoficky (připomíná například jeho studium Aristotela, Hegela a dalších filozofů, jakož i kritický vztah k Friedrichu Nietzsche, jehož tezi o „smrti Boha“ King pochopitelně odmítl). Také poukazuje na Kingův posun v chápání lidské přirozenosti oproti reformačnímu jednostrannému akcentu na lidskou hříšnost.

Na závěr publikace je zařazeno slavné Kingovo kázání „Mám sen“. Její obrazový doprovod tvoří unikátní snímky chicagského fotografa Sidneyho Harrise.

Knížka věnovaná osobnosti Martina Luthera Kinga je sestavená ze čtivých příspěvků a jistě může oslovit i širší obec zájemců než jen okruh filozoficky vzdělaných čtenářů. Nepřistupuje ke Kingovi pietně, ale nastoluje otevřené problémy, jako je otázka, je-li naše podoba „euroamerické civilizace“ skutečně univerzálním sociálně-politickým uspořádáním, vhodným pro všechna etnika a kulturně-civilizační společenství, a jaké jsou možnosti participace pro ty, kteří se neidentifikují s jejím výkonnostním principem. Současná ofenziva liberálního neokonzervativismu, dotýkající se základů sociálního státu, jak byl vytvořen v posledních desetiletích, naléhavost těchto problémů ještě vyostřuje.

Anotace

ENGLUND, Peter: *The Beauty and the Sorrow: An Intimate History of the First World War*. London, Profile Books 2011, 532 s.

Švédský historik Peter Englund (narozen 1957) není českému čtenáři rozhodně neznámý, ale možná ho překvapí zaměřením své zatím poslední knihy. Zdaleka se v ní totiž odchyluje od milovaného 17. století, z něhož čerpal témata pro tři své (nejen) v Čechách nejznámější knihy: v jejich čele bezpochyby stojí často diskutovaný, vynášený i zatracovaný epos dějin třicetileté války *Nepokojná léta*, následován freskou první severní války s ústředním hrdinou švédským králem Karlem XII. *Nepřemožitelný* a historickým portrétem královny Kristíny *Stříbrná maska*.

Krása a zármutek původně vyšla ve švédštině v roce 2008 (originální název *Stridens skönhet och sorg*) a byla záhy přeložena do několika světových jazyků včetně angličtiny. Historik zůstal u válečných dějin, které se proplétají vlastně všemi jeho zásadními pracemi, ale posunul se mnohem blíže k naší přítomnosti. Hlavním tématem knihy, jak je vidno z jejího podtitulu, je první světová válka. A je zcela jasné, že Englund zůstal věrný tak trochu jinému způsobu stavby textu a celé práce, což mu mnohokrát přineslo chválu i zdrcující kritiku. Vybral dvacet různorodých osob, které na vlastní kůži prožily první světovou válku, a vytvořil rozsáhlou koláž, která čtenáře provádí od počátku

až ke konci světového konfliktu. Zajímavé a hodně zaznamenání jistě je, že ani jediná z „postav“ nepochází z autorova rodného Švédska, „nejblíže“ by mu mohl být Dán Kresten Andresen, který sloužil v německé armádě. Hlavní důraz spočívá na příslušnících bojujících národů, patří k nim Němka, Australan, Novozélandčan, Angličanka, Francouz, Maďar, Američanka provdaná za Poláka nebo Venezuelan sloužící v osmanské armádě. Poměrně velký je i geografický záběr, kromě bojišť západní fronty se v knize objevují průhledy na Střední východ, na africké bojiště, na východní frontu, na jih Balkánu. Stranou nezůstává ani válka ve vzduchu a na moři.

Knihy je rozdělena do pěti velkých celků, z nichž každý reprezentuje jeden válečný rok (1914–1918), a v jeho rámci jsou pokladé chronologicky uspořádány drobné kapitoly představující osudy, pocity a myšlenky jednotlivých „hrdinů“. Tyto kratší úseky autor vytvářel na základě osobních pramenů nebo komparace s ostatními typy zdrojů, nezřídka v nich cituje úryvky z deníků nebo korespondence. Je jich v knize celkem 227 a jejich rozsah se pohybuje v rozmezí mezi několika stručnými řádky až několika stranami. Pochopitelně nezachycují každý den konfliktu a mnohdy se zabývají „malými“ věcmi jednotlivců, a nikoliv velkými událostmi. Proto je podtitul *Intimní historie* více než přiléhavý. Ostatně zásobovací potíže v Ně-

mecku dostávají stejný prostor jako děsivé příběhy z francouzských zákopů. A jen těžko odhadovat, které z nich jsou působivější.

Autor své postavy představuje hned na začátku v podrobné obrazové příloze, jejich osudy na konci války pak naznačuje v závěrečné části, nadepsané prostě „The End“. Je symptomatické, že na poslední stránce před souborem pramenů a literatury se vyjímá citát z Hitlerova spisku *Mein Kampf* (1925): „Rozhodl jsem se stát politikem.“ (s. 507) Englund se tak snaží poukázat na to, jakým směrem se lidská civilizace po první světové válce (po Velké válce!) vydala.

Dalibor Vácha

CHALUPOVÁ, Markéta: *Nebojovali švestkovými knedlíky: Odbojová skupina bratří Mašínů v zrcadle dobového tisku*. Brno, Computer Press 2011, 183 s.

V roce 2011, tři roky poté co tehdejší představa vlády Mirek Topolánek udělil vyznamenání členům odbojové skupiny bratří Mašínů a rozproudil tím živou a emocionálně nabitou mediální diskusi, vyšla k tomuto tématu v brněnském nakladatelství Computer Press kniha s poněkud publicistickým názvem *Nebojovali švestkovými knedlíky*. Autorkou je historička a novinářka Markéta Chalupová, která za svou předchozí publikační činnost obdržela ceny Edvarda Beneše a Ericha Marii Remarqu. Jejím cílem nepochybně bylo na tuto diskusi navázat a pohlédnout na činy oslavovaných i zatracovaných bojovníků komunismu jiným způsobem než většina předchozích autorů, kteří o Mašínech psali. Česká společnost je již od začátku 90. let rozdělena v odpovědi na otázku, zda jsou členové skupiny hrdinové či zbabělí vrazi nevinných civilistů, z čehož je obviňovala komunistická propaganda.

Název knihy vychází z výroku Milana Paumera, jemuž se podařilo spolu s Mašíny v roce 1953 probít na svobodu do Západního Německa: „Oni byli ti, kdo nás ohrožovali se zbraněmi, nepřišli jen s nějakými plácačka-

mi nebo neházeli švestkovými knedlíky. Oni očekávali, že my budeme opětovat palbu švestkovými knedlíky.“ (s. 170) Autorka se však nesnaží co nejdetailněji zachytit akce skupiny, ale především nastínit obraz doby, popsat reakci tehdejších médií a vystihnout pohnutky, které členy skupiny vedly k odbojové činnosti.

Příhodným zdrojem pro pochopení jednání těchto mužů je velmi srozumitelně a konstruktivně napsaná první kapitola, přibližující krutou realitu komunistického režimu těsně po únorovém převratu. Právě neznalost či nepochopení dobových historických souvislostí a povahy režimu v letech 1948–1953, kdy se třfbily antikomunistické názory Mašínů a jejich druhů, totiž zřejmě vede velkou část dnešní společnosti ke špatnému výkladu jejich představ a činů. Čtenář tak může porovnat počet obětí skupiny s počtem životů zničených komunistickou represí, vnímat je na pozadí tehdejší vybičované atmosféry ve společnosti a vzít v potaz politické změny, které tvrdě zasáhly rodinu Mašínů a jejich přátele. Ve druhé a třetí kapitole autorka připomíná osud otce Ctirada a Josefa Mašínových, hrdiny protinacistického odboje, a seznamuje s jejich akcemi, které měly jeho odkaz boje proti nesvobodě a útlaču naplnit. Tyto činy i po šedesáti letech stále vzbuzují kontroverze. K dobru je třeba autorce přičíst, že čerpá a své teze dokládá z důvěryhodných zdrojů.

Velmi přínosné a zajímavé jsou její analýzy článků týkajících se protikomunistických akcí a útěku Mašínovy skupiny do Spolkové republiky v dobovém českém, východoněmeckém a západoněmeckém tisku. Umožňují posoudit rozdíly v informování občanů na obou stranách železné opony a absurdnost propagandy v tehdejší Československu. Za nedostatek v této části knihy považuji, že Markéta Chalupová poskytla jen okrajové místo výpovědím pozůstalých po obětech v boji s Mašíny. Přestože je částečně zmiňuje a poté přikládá argumenty o spolupráci zabitých s komunistickým režimem, knize by v tomto směru prospěla větší vyváženost. Stejně jako členové skupiny bratří Mašínů i oni mohli mít závažné důvody

pro to, aby se zachovali tak, jak se zachovali, a aby pracovali pro tehdejší komunistické státní zřízení. Tento fakt je nejevidentnější v poslední části publikace, kde se autorka rozhovorem s Mašínou a Milanem Paumerem snaží osvětlit jejich názor na věc, protistraně však tento prostor nedává.

Publikace je po grafické stránce velmi kvalitně zpracována. Přináší i faksimile některých novinových článků nebo rozsudků nad členy Mašínovy skupiny a matkou obou bratrů, Zdenou Mašínovou starší. Zejména tento rozsudek demonstruje ubohou a absurdní argumentaci komunistické justice, která si vymýšlela důvody k jejímu uvěznění, a svědčí o naprosté neúctě k lidským právům.

Kniha *Nebojovali švestkovými knedlíky* se určitě řadí k tomu typu „mašínovské“ literatury, kterému nejde o senzace a jenž splňuje nároky kvalitní historiografické publikace. Nestrhává pozornost jen k hlavním protagonistům a jejich činům, ale dbá na postižení dobových souvislostí a atmosféry. Výklad je přehledný a autorka zaslouží ocenit zejména za sběr článků z dobového tisku a jejich analýzu. Na celý případ pohlíží očima bratří Mašínů a Milana Paumera, což vzhledem k jejich hrdinství v boji proti komunistickému útlaku osobně sice nepovažuji za negativum, jejich odpůrci by však mohli knihu kritizovat jako jednostranně zaujatou.

Jakub Zajíček

KREISINGER, Pavel: *Brigádní generál Josef Bartík: Zpravodajský důstojník a účastník prvního a druhého československého odboje*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2011, 187 s.

Činnost československých zpravodajců za druhé světové války se dlouhodobě těší pozornosti nejen mezi čtenáři takzvané literatury faktu, ale i mezi profesionálními historiky. Není divu, vojenští zpravodajci svou prací daleko přesáhli úzce „československé rozměry“, zvláště díky informacím, které byly velmi cenné i pro nejvyšší spojenecké orgány. Význam vcelku nepočtené zpravodajské

skupiny v Londýně tak dokonce převýšil i bojovou hodnotu exilových vojenských jednotek formovaných na Západě, bez ohledu na osobní hrdinství jednotlivých letců i vojáků pozemních sil. Základem úspěchů se stalo úsilí rozsáhlého aparátu domácího odboje, jenž bez ohledu na těžké ztráty shromažďoval a dodával zpravodajské materiály, nicméně nemálo přispěly i osobní kvality jednotlivých zpravodajců v Londýně, k nimž patřil i Josef Bartík. Úkolu napsat Bartíkovu biografii se ujal Pavel Kreisinger z Ústavu pro studium totalitních režimů, přičemž publikace přímo vychází z jeho magisterské práce, za niž v roce 2011 obdržel Cenu Edvarda Beneše 2. stupně.

Cesta Josefa Bartíka (1897–1968) k dráze profesionálního vojáka se nelišila od jiných vysokých důstojníků československé armády, kteří se po roce 1918 do vlasti vraceli v legionářských uniformách. Narodil se v bývalých aktivních důstojníků rakousko-uherské armády, ale i nového velitelského dorostu, vychovávaného již v samostatné republice, totiž legionáři většinou k vojenské službě nastupovali vytržení ze svého civilního života, který se měl, nebyť války, ubírat zcela jinými drahami. Jako čerstvý maturant chtěl Josef Bartík studovat na technice, v říjnu ale musel nastoupit vojenskou službu a na jaře následujícího roku odjet na italskou frontu, kde padl do zajetí a posléze vstoupil do organizovaných jednotek československých legií v Itálii. V bojích utrpěl zranění, které následně značně ovlivnilo jeho kariéru. Nemohl totiž nadále sloužit „v poli“, a po přeražení do kategorie důstojníků konceptní služby našel uplatnění ve vznikajícím vojenském zpravodajství. Především díky své pílì a nadání během času postupoval ve funkcích i v hodnostech. Známou se stala jeho aféra se zatčením v Rakousku, která se pochopitelně řešila až na nejvyšších politických místech. Ve druhé polovině 30. let pak Bartík působil jako vedoucí obranné sekce pátrací skupiny, tedy v sekci protišpionážní. Není divu, že patřil k pověstné „jedenáctce“ zpravodajců, kteří na poslední chvíli před okupací zbytku českých zemí odletěli 14. března 1939 přes Nizozemsko do Londýna.

Autor přehledným způsobem popisuje Bartíkovo mládí, službu v legiích i v československé meziválečné armádě. Dále se věnuje Bartíkově činnosti v zahraničním odboji, včetně dvou významných cest do Polska, které podnikl ještě před vypuknutím války a které měly podstatný vliv na formování československého vojenského odboje v Polsku. Poté působil jako náčelník zpravodajského oddělení u 1. československé divize ve Francii, jako zpravodajský důstojník u náborové mise v Kanadě a na zpravodajském odboru nově zřízeného exilového ministerstva národní obrany. Na jeho služební kariéře se bezpochyby projeví vzájemné spory s šéfem zpravodajců, plukovníkem a později generálem Františkem Moravcem. Bartík patřil k těm důstojníkům, kteří Moravcovu skupinu opustili. O možnosti uplatnění zkušného obranného zpravodaje nebyla nouze; v únoru 1942 byl ustanoven přednostou zpravodajského odboru exilového ministerstva vnitra, a v této funkci zůstal i v rámci košické vlády Národní fronty. Vzhledem k rozsáhlým znalostem a informacím se ovšem brzy stal „trnem v oku“ komunistům, kteří od roku 1945 v jeho odboru postupně obsazovali stále více funkcí. Již v lednu 1946 byl po intrice odvolán a „uklizen“ k odvolacímu kárnému výboru ministerstva národní obrany. Po únoru 1948 byl zatčen a ve vykonstruovaném procesu odsouzen k pěti letům těžkého žaláře. Po propuštění v roce 1953 žil ve stísněných hmotných poměrech. Částečné rehabilitace se dočkal v roce 1965, ale již v květnu 1968 zemřel.

Knihu vydal mateřský ústav autora. Text je doplněn rozbořem pramenů a literatury, anglickým resumé, jmenným rejstříkem, množstvím fotografií a samostatnou přílohou s dokumenty. Příznivý dojem z publikace bohužel ruší grafické zpracování obalu, jehož základem je maskovací schéma v různých odstínech barvy khaki. Naopak velmi dobře působí celostránkové fotografie, vybrané na úvod jednotlivých hlav knihy, především hlavy první a druhé. Celkově je grafické zpracování průměrné, technické naopak velice kvalitní.

Kniha je koncipována jako klasická biografie, tedy přísně chronologicky. Autor rozdělil životní osudy Josefa Bartíka na čtyři hlavní období, jimž odpovídají i názvy kapitol – „Léta mládí (1897–1918)“, „Léta meziválečná (1919–1939)“, „Léta válečná (1939–1945)“ a „Léta poválečná (1945–1968)“. Je možná škoda, že práce takto vyznívá až příliš schematicky, zvláště pak když autor v úvodu zdůrazňuje nutnost zařadit „osobnost Josefa Bartíka do kontextu doby“, s tím že „Bartíkovu osobnost autor zároveň využil jako pomyslného průvodce ‘krátkým’ 20. stoletím – stoletím „demokracie, ale také ... dvou totalitních režimů“ (s. 11). Domnívám se, že Pavel Kreisinger mohl širším souvislostem věnovat více místa, což by jistě uvítali i čtenáři. Někde působí líčení jeho služební dráhy trochu „suše“, a jistě by knize prospělo „poodhalit“ něco více. Nejde však o žádnou výtku – jak již bylo výše řečeno, kniha vychází z magisterské práce, a její „sušší“ koncepce tomu plně odpovídá.

Do budoucna bude ještě potřebné důkladněji osvětlit zvláště některé zásadní okamžiky Bartíkova života, například okolnosti jeho zatčení v Rakousku či konkrétní náplň činnosti v Británii, zvláště pak bližší podrobnosti sporů s plukovníkem Moravcem. Je zajímavé, že autor neuvádí pozoruhodnou epizodu, spojenou s povýšením Bartíka na podplukovníka v březnu 1941. Tehdy totiž z důvodu vysokého počtu důstojníků v Británii platila zásada, že vyšší důstojníci nebudou prozatím povyšováni podle standardního schématu, a Josef Bartík byl spolu s Jánem Ambrušem vlastně první, kvůli komu bylo toto pravidlo porušeno. Mimořádné ocenění se stalo předmětem dotazů a částečně i kritiky, nadřízené orgány ale ve zdůvodnění zdůrazňovaly právě Bartíkovy schopnosti a zásluhy. Josef Bartík také hrál významnou úlohu během soudu s Karlem Hermannem Frankem; bohužel, jak autor upozorňuje, v současné době není možné příslušný spis studovat. Josef Bartík tak ještě stále není „vyčerpané téma“, nicméně kniha je zásluhou prací, která dlouho chyběla.

MEYER, Michael: *Rok, který změnil svět: Dosud nezveřejněné okolnosti pádu Berlínské zdi*. Praha, Knížní klub 2010, 286 s.

Kdybychom měli charakterizovat rok 1989 pouze jedním slovem, byla by jím bezpochyby změna. Ta nezasáhla pouze středovýchodní Evropu a samotný Sovětský svaz, ale proměnila také Spojené státy jako vítěze studené války. Nemohlo být jejího příznačnějšího konce než rozboření zdi rozdělující město Berlín a spolu s ním celý evropský kontinent, tohoto neodmyslitelného symbolu studené války.

Americký novinář Michael Meyer v osudovém roce 1989 pracoval jako hlavní zpravodaj pro východní Evropu v redakci newyorského časopisu *Newsweek*. Během své cesty napříč východní Evropou byl svědkem pádu Berlínské zdi, účastnil se „sametové revoluce“ v Praze, stal se posledním novinářem, kterému poskytl rozhovor rumunský prezident Nicolae Ceaușescu. Zažil zhroucení komunistického režimu nejen v davu, ale jako novinář se mu podařilo nahlédnout i do zákulisí. Po více než dvaceti letech se rozhodl své zkušenosti sepsat v knize, aby podle svých slov pomohl objasnit tři přetrvávající mýty. Prvním z nich je podle něj mýtus o jedinečné úloze několika osobností v samotném popředí politického jeviště, který lze napravit pouze skrze příběhy jedinců, na něž dějiny zapomněly. Za druhý mýtus autor označuje zákonitosti historie, které neberou v potaz náhodu, přestože právě náhoda mohla způsobit pád Berlínské zdi. Za nejzoubebnější pak považuje třetí mýtus, který přičítá rozpad východního bloku promyšlené a cílevědomé strategii Spojených států, zosobněné Reaganovým zvoláním: „Pane Gorbačove, zbořte tu zeď!“

Kniha je rozčleněna do čtrnácti kapitol, ve kterých autor chronologicky líčí vývoj v Maďarsku, Polsku, NDR, Československu a Rumunsku. Na maďarskou „revoluci shora“ nahlíží prizmatem komunistických reformistů Miklóse Nemétha a Imre Pozsgaye. Podrobně mapuje jejich podíl na znovutevření hranice s Rakouskem, které znamenalo i zátěžový test pro vztah Maďarska se Sovětským svazem. Ten Meyer přibližuje pro-

střednictvím rozhovorů premiéra Nemétha s Michaiilem Gorbačovem. Polskou situaci nahlíží skrze postupný vzestup Solidarity v čele s Lechem Wałęsą, pohledem běžných Poláků s jejich starostmi a také v dilematech komunistického prezidenta Wojciecha Jaruzelského. Zvláštní pozornost věnuje kniha samotné Berlínské zdi, životu za ní a událostem předcházejícím její pád: masovému útěku východních Němců do západní části rozdělené země, občanským protestům a demonstracím, sesazení komunistického vůdce Ericha Honeckera. Detailně se přitom vrací k osudové chybě člena východoněmeckého vedení Güntera Schabowského z 9. listopadu 1989, jehož zmatené prohlášení o uvolnění pravidel pro vycestování do Spolkové republiky přítomní novináři a spolu s nimi tisíce občanů u televizních obrazovkách pocho-pili jako zrušení všech bariér. Pomyslným průvodcem československou „sametovou revolucí“ je Meyerovi sám Václav Havel, s nímž se poprvé setkal v době, kdy Prahu zaplavila vlna východoněmeckých uprchlíků. Deset dní, které v Československu smetly komunistický režim spolu s jeho čelnými představiteli, prožil autor v Praze a v knize o tom zanechává zajímavé svědectví. „Rumunské kapitoly“, v nichž líčí závěr Ceaușeskovy diktatury a pak okamžiky po jejím svržení, obsahují mimo jiné úryvky ze zmíněného posledního rozhovoru s „conducatořem“.

Mimo rámec východního bloku autor věnuje svůj zájem Spojeným státům a jejich úloze v revolučním roce 1989. V kapitole „Geneze“ a epilogu rozebírá, jakým dílem se ke konci studené války přispěli prezidenti Ronald Reagan a George H. W. Bush a jakým způsobem ovlivnil výsledek studené války zahraniční politiku USA až do dnešních dnů. Do jednotlivých kapitol autor včlenil komentáře k pramenům, které v textu využil (písemné dokumenty, přepisy telefonních hovorů, úryvky rozhovorů pro časopis *Newsweek*), ale také podrobně dokládá zdroje ústní povahy a blíže charakterizuje události, jichž se osobně účastnil jako pozorovatel.

Zuzana Hofmanová

Securitas Imperii, č. 20 (1/2012), 182 s.

Dvacáté číslo časopisu *Securitas Imperii*, který vydává dvakrát ročně Ústav pro studium totalitních režimů, od nového ročníku v redakci historika Jana Cholínského, je pozoruhodné svým tematickým zaměřením na legendární polské nezávislé odborové hnutí Solidarita. Přibližuje zejména počáteční, legální období jeho existence (od srpna 1980 do prosince 1981) v mezinárodním kontextu, přináší ale i další sondy do polských soudobých dějin. Úvodní studie politologa Josefa Mlejnika představuje Solidaritu a její ideové zázemí v kontextu protikomunistické rezistence a teoretických úvah o možnostech liberalizace komunistického režimu. Vedle vlivu a úspěchů Solidarity autor poukazuje na vnitřní názorové pnutí, v němž *de facto* zvítězila teze Adama Michnika o nutnosti „sebeomezování“ v požadavcích vůči vládnoucím komunistům, jež kalkulovala s postupnou proměnou politického režimu – v československém prostředí bychom k ní nejspíš hledali analogii v „gradualistickém“ programu části exilu po roce 1956 a v úsilí disentu o dialog s mocí ve věci lidských práv po roce 1977. Łukasz Kamiński dokládá nesmlouvavý postoj členů sovětského politbyra vůči Solidaritě, zároveň ale i jejich překvapivě rozhodné odmítnutí podnětů k vnějšímu vojenskému zásahu, které přicházely od některých představitelů „bratrských“ států. Tomáš Vilímek a Petr Blažek popisují situaci v Německé demokratické republice a Československu v době polské krize a odkrývají obavy stranických vůdců těchto zemí z předpokládaných důsledků i jejich naléhavé apely k silovému řešení situace, jež bylo podle jejich mínění nezbytné k udržení pozic mezinárodního komunismu. Tomáš Zahradníček doplňuje pohled Petra Blažka na tehdejší Československo analýzou dobového zpravodajství reprezentativního komunistického deníku *Rudé právo*, v níž dokládá agitačně-propagandistický rozměr článků o událostech v Polsku a zároveň ukopěnou snahu přizpůsobovat obraz událostí stanovené linii. Grzegorz Majchrzak mapuje působení polské tajné policie, která

v souladu se záměry komunistického vedení vyvíjela proti Solidaritě intenzivní činnost, navzdory oficiální dohodě s vládou o její legalizaci. Tato činnost zahrnovala infiltraci nezávislých odborů tajnými spolupracovníky, systematické „vlivové působení“ zevnitř i zvenčí, a dokonce plány na vytvoření „obrozené“ Solidarity v režii tajné policie. V poslední studii dokumentuje Sławomir Cenciewicz spolupráci dělníka Lecha Wałęsy, pozdějšího světznámého předáka Solidarity a nositele Nobelovy ceny za mír, s polskou tajnou policií. Cenciewicz je známý hlavně jako (spolu)autor dvou knih na toto téma, jež v Polsku rozvířily mnohdy vzrušené odborné i laické diskuse. Wałęsa byl od prosince 1970 do dubna 1976 registrován jako tajný spolupracovník pod krycím jménem „Bolek“ a z analýzy dochované dokumentace vyvozuje polský historik závěr, že jeho spolupráce s tajnou policií je v uvedeném období prokázána. V závěru k tomu dodává, že bývalý vůdce Solidarity je sice vlastníkem negativního lustračního osvědčení a odmítá, že by kdy spolupracoval s policií, přesto ale – navzdory svým hrozbám – nezažaloval historiky, kteří „případ Bolek“ předložili v knižní podobě polské veřejnosti.

Jan Junek

URBAN, Jiří: *Venkov pod kolektivizační knutou: Okolnosti exemplárního „kulackého“ procesu*. Praha, Vyšehrad 2010, 304 s.

Kolektivizace českého a slovenského venkova patří k nejsmutnějším kapitolám poválečného vývoje Československa. V posledních dvaceti letech vyšlo k tomuto tématu množství memoárové literatury, odborných článků i monografií a edic dokumentů. Většina z nich se věnovala kolektivizaci venkova obecně z celonárodního hlediska bez hlubšího zaujetí pro konkrétní osudy lidí postižených v rámci takzvané socializace vesnice. Proto jistě potěší, že v roce 2010 vyšla odborná prvotina mladého historika Jiřího Urbana, který historii kolektivizace zpracoval v jednom konkrétním regionu na příkladu

osudů dvou rodin. Při psaní práce mu byla ku prospěchu jak znalost reálií vesnického prostředí novopackého okresu, tak životních postojů a názorů bývalých rolníků a sedláků, s nimiž se seznámil v mase dosud nezpracovaných archivních dokumentů regionálního charakteru, a především ve vyprávění dodnes žijících očitých svědků událostí, o nichž kniha pojednává. Jak uvádí v předmluvě historik Karel Jech, autor se snažil svou práci „přispět do diskuse o zásadních otázkách kolektivizace, o její násilné povaze i důsledcích“ (s. 11). Rovnou lze říci, že se mu tento pokus zdařil a svou rekonstrukcí konkrétních rodinných historií přiblížil lidský rozměr procesu kolektivizace, která se jako vichřice přehnala nad československým venkovem.

První kapitola umožňuje čtenáři nahlédnout „pod pokličku“ celého příběhu. Autor v ní představuje území, na kterém se dramatický děj odehrává, a jeho hlavní aktéry. Ocitáme se ve Svatojánském Újezdě a Chotči, dvou docela obyčejných malých vesnicích novopackého okresu na Královéhradecku, které za první republiky představovaly tradiční baštu agrární strany. Svou životní filozofii, postoji a zájmem o věci veřejné k ní tíhli i hospodáři Josef Novotný a jeho zeť Josef Machytka (v roce 1936 si vzal Novotného dceru Marii), kteří stojí v centru příběhu. Není proto divu, že se po únoru 1948 dostali „do hledáčku“ komunistického režimu, zvláště když k jejich „hříchům“ připočteme ještě fakt, že oba hospodařili na usedlostech s půdní výměrou přesahující patnáct hektarů. To stačilo, aby se jako představitelé takzvaných kulaků stali vhodnými kandidáty perzekuce. Urban také dává nahlédnout do každodenního života rodin Novotných a Machytkových, v němž se střídaly běžné starosti o zdárný chod hospodářství se svátečními chvílemi, odbyvájícími se především nedělními návštěvami bohoslužeb. Na druhé straně pomyslné barikády stáli lidé, kteří představovali novou komunistickou moc. Ústřední postavou byl Josef Kovanda ze Svatojánského Újezdu, velmi aktivní místní funkcionář, který se „v poválečných letech stal jednoznačným tahounem prosazování

politiky KSČ v obci“ (s. 47). Urban si rovněž všímá ustavování politických i bezpečnostních struktur komunistického režimu na místní úrovni a charakterizuje osoby, které tento režim na vesnici pomáhaly budovat.

Druhá kapitola se již koncentruje na počáteční fáze kolektivizace obou vesnic. Vše začalo již ve druhé polovině roku 1948, kdy do obcí jezdily hospodářské kontroly, aby zjistily, zda hospodáři odvádějí předepsané dodávky zemědělských produktů a zda nezatajují zásoby. Jak Urban upozorňuje, při těchto kontrolách zabavovali úředníci i obilí, které bylo určeno pro jarní setí. Jako katastrofální autor popisuje situaci na vesnici v letech 1950 a 1951, kdy k hospodaření chybělo téměř vše nebo bylo velmi drahé; dostatek byl jen všudypřítomné propagandy, vyzývající k ostrážitosti a bdělosti před „třídním nepřítelem“. K tomuto stavu přispívalo vymáhání povinných dodávek zemědělských produktů, které byly automaticky zvyšovány hospodářům označeným za vesnické boháče. Jak však autor dodává, dovedli se i s těmito nespravedlivými předpisy vyrovnat lépe než méně zkušení kovorolníci a domkáři. Tak tomu bylo i u Machytkových a Novotných, kteří dodávky nejen vzorně splnili, ale dokonce i překročili. Teprve po roce 1951, tedy poté co byli odsouzeni, se jejich hospodářství zařadila mezi „neplniče“. Třídní boj se tehdy naplno rozhořel i ve Svatojánském Újezdu a Chotči, k jeho rozpoutání byla dobrá každá záminka či jen udání souseda. V honbě na vesnické boháče se zvláště „vyznamenaly“ články v regionálních novinách, které s obrovskou nenávistí pálily po všech „sabotérech“, údajně brzdících úspěšnou socializaci vesnice. Veřejným označováním a pranýřováním „kulaků“ se k této kampani připojovala i místní lidospráva. Jak autor ukazuje na případě bratří Václava a Otakara Kurkových ze Svatojánského Újezdu, někteří sedláci i přes nepřítelství osudu vytrvali ve svém donkichotském boji za zachování samostatných hospodářství až do počátku 60. let.

Tažení proti „třídnímu nepříteli“ vyvrcholilo v případě Josefa Novotného a Josefa Machytky jejich zatčením v srpnu 1951 a následnou vyšetřovací vazbou, ve které

se doznali k „úkladům“ proti kolektivizaci vesnice. V přípravě „kulackého“ procesu se angažovala především novopacká prokurátorka Věra Pechová. V říjnu 1951 byl Machytka odsouzen ke třem letům odnětí svobody a Novotný k trestu o rok kratšímu. To mělo za následek i likvidaci jejich samostatných hospodářství, která bez přičinění obou mužů již nedokázala plnit předepsané dodávky. „Triumfující“ moc se také pomstila jejich nejbližším příbuzným, kteří byli postiženi propadnutím poloviny usedlosti ve prospěch státu a museli uhradit peněžitý trest. Po propuštění byli Machytka s Novotným nuceni žít s cejchem „kulaků“, jehož se nezbavili až do své smrti v roce 1971.

Po vylíčení bolestných osudů obou rodin obrací Urban pozornost k Jednotnému zemědělskému družstvu Svatojánský Újezd, které se vyvíjelo „jako na houpačce“. Obtíže při jeho zakládání byly překonány masivní agitační kampaní, která vedla k hromad-

nému vstupu především drobných rolníků do družstva. Následující útlum činnosti a rozčarování členů vyústily až v rozklad družstva, jež vystřídalo opětné vzkříšení, aby nakonec bylo družstvo sloučeno do velkoprodukční zemědělské jednotky se sídlem v Mlázovicích.

Jiří Urban vylíčený příběh obohatil přetištěním vybraných archivních dokumentů a zařazením většího počtu dochovaných fotografií, což přispělo k atraktivnosti i dokumentární hodnotě publikace. Získané poznatky z několikaletého výzkumu tak autor přetavil v cennou a svým způsobem průkopnickou práci, která se může stát příkladem hodným následování a zároveň vést k zamyšlení nad podobami „banality zla“.

Radek Slabotínský